

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

भाणिकचन्द्र दिगम्बर-जैन ग्रन्थमालायाः चतुर्दशतितमो ग्रन्थः

नमः श्रीश्रीतरागाय

सटीक-

नीतिवाक्यामृतस्य

(अवशिष्टांशम्)

प्रकाशिका—

मा०-दि०-जैनग्रन्थमाला-समितिः

भाषण, १९८९ वि०

मूल्यं पादरुप्यम्

अकाशक,
नाथूराम भेमी,
मन्त्री, मा०-दि०-जैनप्रथमाला,
हिरावाग, बम्बई.

मुद्रक,
रघुनाथ दिपाजी देसाई
न्यू भारत प्रिंटिंग प्रेस
गिरगाँव, बम्बई में ४

निवेदन

इस ग्रन्थमालामें जिस हस्तालिखित प्रतिक* आधारसे ~~सूत्र~~ नीतिवाक्या
मृत (छटीक) प्रकाशित हुआ था, उसमें ५१ से ७५ तकके २५ पत्र नहीं थे ।
लगभग दस वर्षके बाद जयपुरनिवासी प० जवाहरलालजी साहित्यशास्त्रांक द्वारा
उन्मेषे ५५ से ७५ तकके २१ पत्र प्राप्त हो गये हैं जो अब प्रकाशित किये जाते
हैं । दुःख है कि ५१ से ५४ तकके चार पत्र फिर भी नहीं मिले जिनमें पुरोधित-
समुद्रशके २८ वें सूत्र (ब्रह्मचर्यमापोऽशाद्वर्पात्ततो गौदानपूर्वकं
दारकर्म चास्य) से ५१ वें सूत्र (शूद्रस्त्राविद्रावणकारि गलगर्जित
ग्रामशूराणा) तककी टीका थी । जहाँ तक हमारा खयाल है पुस्तक स्वामी
और उनके पाससे प्रति लाने और देनेवाल किछी पण्डितकी असावधानीसे उक्त चार
पत्र वहीं नष्ट हो गये हैं और इसलिए जब तक इस टीकाकी कोई दूसरी प्रति
कहीं उपलब्ध न हो, तब तक इस नष्ट भागकी पूर्ति होनेकी सम्भावना नहीं है ।

जिन सम्बन्धोंके पास पूर्वप्रकाशित नीतिवाक्यामृत हो, उन्हें यह अवशिष्टांश
अवश्य भेगा लेना चाहिए ।

दम्बरू, २-८-२२]

निवेदक—

नाथूराम प्रेमी ।

*इस प्रतिका विस्तृत इतिहास नीतिवाक्यामृतकी भूमिकाम देखिए ।

श्रीमत्सोमदेवसृरिविरचितं
नीतिवाक्यामृतम्

सटीकम्

[अवशिष्टांगम्]

अथ विमनो मनुष्याणां यथा मरति तदह—

सं विभवो मनुष्याणा यः परोपभोग्यो न तु यः स्वस्ववोप-
भोग्यो व्याधिरिव ॥ १ ॥

शका—मनुष्याणां पुरुषाणां स विभव इत्येव य किंविशिष्टः *
परोपभोग्य परैरन्यैर्न भुङ्गते । न तु केवलं व्याधिरिव य स्वयमत्रमना
भुङ्गते इति । तथा च यद्गमदेव —

१ मुश्तपुस्तके उ विभवो मनुष्याणां य परोपभोग्यो न तु व्याधिरिव य स्वस्व-
वोपभोग्य * इति पाठः । २ परेणमित्रदीनाभङ्गाणादिभिरित्यथ ।

किं तथा क्रियते लक्ष्म्या या वधूरिय केवला ।
या न चेद्वेषव सामान्या पथिकैरुपमुज्यते ॥ १ ॥

अथ गुरु-जनक मुहदमर्भकपिये यदाह—

स किं गुरुः पिता मुहद्रा योऽभ्यसूययाऽर्भ बहुदोषं बहुषु वा
दोषं भक्ताशयति न शिक्षयति च ॥ २ ॥

टीका—स किं गुरुः पिता मुहद्रा प्रयाणामपि य. न शिक्षयति । कं !
अर्भकं, किंविशिष्टं ? बहुदोषं, कया कृत्वा ? अभ्यसूयया अतिकोप-
प्रदया, केषु ! बहुषु वाश्लोकैषु प्रकाशयति प्रकटं करोति, न शिक्षयति
न शिक्षां ददाति, स प्रयाणमिकोऽपि न स्यात् । शत्रुरित्यर्थः । तस्माच्छि-
ष्यस्य दोषं न प्रकाशयेत् शिक्षामिव दद्यात् । तथाच गौतमः—

शिक्षा दद्यात्स्यशिष्यस्य तदोषं न प्रकाशयेत् ।
ईर्ष्यागर्भं भवेद्यद्य प्रभूतस्य जनामतः ॥ १ ॥

अथ प्रभोः स्वरूपमाह—

स किं प्रभुर्यद्विरसेवकेष्वेकमप्यपराधं न सहते ॥ ३ ॥

टीका—यद्विरसेवकस्य प्रभूतपालसेवकस्य एकमप्यपराधं दोषं न
सहते । तस्मात्स्वामिना चिरकालसेवकस्य प्रथमोऽपराधः सहनीयः ।
तथा च शुक्र —

चिरकालसरो भ्रम्यो भक्तियुक्तः प्रसेवयेत् ।
न तस्य निग्रहः कायो दोषस्यैवस्य कारणात् ॥ १ ॥

इति पुनर्विदा उच्यते

१ सु. पुनर्विदे ' प्रकटादन् शिक्षयति ' इति वचः ।

२ अथ " स कुण्ठितः प्रभुः " इति वाक्यम् ।

१२ सेनापतिसमुद्देशः

अथ सेनापतिसमुद्देशा व्याख्यायते । तत्राद्येव सेनापतिगुणानाह—

अभिजनाचारमाहानुगमशौचशौर्यसम्पन्न^१ मभाववान्, बहु-
बान्धवपरिवारो, निखिलनयोपायप्रयोगनिपुणः^२ समभ्यस्तसमम्न-
बाहनायुधयुद्धलिपिभाषात्मपरिज्ञानस्थितिः^३ सरुलतन्त्रसामन्ता
भिमतः, साङ्ग्रामिकाभिरामिकाकारशरीरो, भर्तृरादेशाभ्युदय
हितवृत्तिपु^४ निर्विमुखः स्वामिनात्मवन्मानार्थप्रतिपत्तिः, राज
चिद्धैः सम्भावितः, सर्वत्रे शयाससह, इति सेनापतिगुणाः ॥ १ ॥

टीका—यस्यैतेऽधोलिखिता गुणा सन्ति स सेनापति कार्य । क
एते गुणा ' योऽभिजनयुक्त कुर्वन्, तथा आचारव्यवहारसम्पन्न,
तथा प्राज्ञ पण्डित, तथा जनानुरागयुक्त, तथा शौचानुगमवान्, तथा
शौर्यसम्पन्नो विक्रमयुक्त, तथा प्रभावरान् माहात्मयवान्, तथा बहु
बान्धवपरिवार प्रभूतपितृभ्रातृपरिवरित, तथा निखिलनयोपायप्रयोग-
निपुण समस्तनीतिविचक्षण, तथा समभ्यस्तबाहनायुधलिपिभाषा-
त्मपरिज्ञानस्थिति, समभ्यस्ता शिक्षिता समस्तबाहनानामघर्दीना, तथा
स्वद्वयुद्धादीनां, तथा फारमरिजादिलिपीनां, तथा विभिन्नदेशोद्भवभाषा,
तथा आमपरिज्ञानयुक्त एतेषा गुणानामभ्यस्ता स्थिति स्थान येन, तथा
सकलतत्सामंताभिमत—तत्र सैन्य, सामन्ता प्रधानसेनकक्षेत्रां सम
स्तानां योऽभिमतो बल्लभ, तथा साङ्ग्रामिकाभिरामिकाकारशरीर

१ मु पु निधिलोपायप्रयोगनिपुण इति पठ । २ अथ विमुख इति पठ
समीचीन । ३ उपया सामादय प्रयोगा अभिजनस्वभावादय । ४ भवन्ती
तथा आरमपरिज्ञानस्य एतयो सर्वेषां गुणानां स्थिति इति अभ्यन्तमिति ।

सङ्ग्रामे युद्धे अभिरामिको मनोः आकार आकृतियस्य, शरीरे सोसह इत्यर्थः । तथा भर्तुरादेशाभ्युदयद्वितवृत्तिषु निर्विकल्पः—न विद्यते विकल्पो शिचितता यस्य सः । कविपथे ! स्वाम्यादेशो भर्तुरादेशोऽभ्युदयो विजयो द्वितमनुकूलमेतेषां या वृत्तिर्वर्तनं तासु वृत्तिषु यो विकल्पं न करोति, तथा स्वामिनात्मन्मानार्थप्रतिपत्ति—स्वामिना प्रभुणा आत्मयन्मानार्थप्रतिपत्तिः, तथा राजचिह्नैः सम्भावितो राज्ये यानि चिह्नानि छत्रचामरादीनि तैः सम्भावितो युक्तः । तथा सर्वश्रेयासासह सर्वे ये ज्ञेयाः फलानि आयासाः खेदाः तेषां संहः समर्थः, इति सेनापतिगुणाः । तथा च शुक्रः—

सर्वंशुणैः समोपेतं सेनानाथं करोति य ।

भूमिपालो न चानोति स शत्रुभ्यः पराभवम् ॥ १ ॥

अथ सेनापतिदोषाः व्याख्यायन्ते—

स्वैः परैश्च प्रधृष्यप्रकृतिरभभाववान् स्त्रीजितत्वर्माद्धत्यं व्यसनिताऽक्षयव्ययप्रवासउपहतत्वं तन्त्रामतीकारः सर्वैः सह विरोधः परपरीवादः परुषभाषित्वमनुचितज्ञताऽसंविभागित्वं स्वातन्त्र्यान्मसम्भावनोपहतत्वं स्वामिकार्यव्यसनोपेक्षः सहकारिकृतकार्यविनाशो राजहितवृत्तिषु चेर्ष्यालुत्वमिति सेनापतिदोषाः ॥ २ ॥

टीका—स्वैः परैश्च प्रधृष्यः यः स्वैरुत्तमैः परैश्च प्रधृष्यप्रकृतिः प्रकर्षेण यस्य प्रकृतयः प्रधानपुरषाः प्रधृष्यन्ते परामत्रं लभन्ते स सेनापतिर्न फार्योयतः स कापुरूपः । तथा अप्रमानवान् माहृष्यरद्वितः, तथा स्त्रीजितत्वं स्त्रीभिर्जीयते यः, तथा औद्धत्यं सगर्वः, तथा व्यसनिता व्यसनाभिभूतो यः, तथा अक्षयव्ययप्रवासः अक्षयानन्ती व्ययप्रवारी यस्य

१ मुद्रितपुस्तके “ साङ्गमिद्विद्याभिगामिद्विद्यासद्वरीर ” इति पाठः । व्याख्या स्वयं साङ्गमिद्विद्या योऽभिगन्तु समर्थः साङ्गमिद्विद्याभिगामिकः तदाकारं शरीरं यस्य ।

स । तथा उपहृतत्वं दरिद्रता, तथा तत्रोपवीकार सैन्यस्य योऽपराधान् करोति, तथा सर्वं सह विरोध, परपरीनाद यस्य जननिन्दा, तथा परुषभाषित्व निष्ठुरवचन, तथा अनुचितज्ञता अनुचितमयोग्य यत्-जानाति न योग्य, तथा असविभागित्व एकाकी यदुपार्जितं तद्भक्षयति, तथा स्वातन्त्र्यात्मसम्भान्नोपहृतत्वं आत्मप्रभुत्वस्य या सम्भावना तथा उप-हृत, तथा स्वामिकार्यव्यसनोपेक्ष य स्वामिकार्यमुपेक्षते न स्वयमेव तसाधयेत्, तथा प्रमोर्त्यसन सजातमुपेक्षते न सद्भाव कृत्वा तद्विनाश-यति, तथा सहकारिकृतकार्यविनाश । सहकारिभि कार्ये कृते तस्य कार्यस्य विनाश, तथा राजहितवृत्तिषु चैर्ष्यास्तुत्यम् । एते सेनापतिदोषा । तथाच गुरु —

सेनापतिं स्वदोषाख्यं यं करोति स मन्द्धी ।

न जय लभते सख्ये बहुसेनोऽपि स क्वचित् ॥ १ ॥

अथ राजपुरषो यथा चिरं जीवति तदाह—

स चिरं जीवति राजपुरषो यो नगरनापित इवानुवृत्तिपरः ॥ ३ ॥

टीका—सर्गसु प्रकृतिषु यो राजपुरषो राजा सेनकसामान्यो भवति, स चिरं प्रभूतकालं जीवति । किंविशिष्टं सन् ? त्रिनयपरं सन्, कास्तु ? प्रकृतिषु राजप्रधानपुरुषेषु, क इव ? नगरनापित इति यथा परस्परं सन् पत्तनमन्वयम् सर्वजनेषु त्रिनयपरश्चिरं नन्दति तथा राजपुरषोऽपि । तथाच शुक्र —

सेनकं प्रकृतीनां यो नम्रता याति सर्वदा ।

स नन्दति चिरं कालं भूपस्यापि प्रियो भवेत् ॥ १ ॥

इति सेनापतिसमुद्देशः ।

१३ दूतसमुद्देशः ।

अथ दूतसमुद्देशो व्याख्यायते । तत्रादौ दूतस्य लक्षणमाह—

अनासन्नेष्वर्थेषु दूतो मन्त्री ॥ १ ॥

टीका—अनासन्नेषु दूरान्तरेषु अर्थेषु प्रयोजनेषु देशान्तरसंस्थेषु यो याति दूतो राजदौवारिकस्तत्काले मन्त्रिस्थाने स राज्ञो भवति, यतस्तादृशेण ताकार्थं सिद्धयति । तथा च राजपुत्र —

देशान्तरस्थितं कार्यं दूतद्वारेण सिद्धयति ।

तस्माद्दूतो यया मन्त्री तत्कार्यं हि प्रस्ताष्येत् ॥ १ ॥

अथ दूतेन यादृशेन भाव्यं तदाह—

स्वामिभक्तिरव्यसनिता दाक्ष्यं शुचित्वममूर्खता प्रागल्भ्यं प्रति-
भानवत्वं क्षान्तिः परमर्मवेदित्वं जातिश्च प्रथमे दूतगुणाः ॥ २ ॥

टीका—स्वामिभक्तियुक्त तथा अव्यसनिता अव्यसनिता, तथा दास्य दक्षता, तथा शुचित्व निर्मलशरीरवस्त्रधारण, तथा अमूर्खता पाण्डित्य तथा प्रागल्भ्य उदारत्व, तथा प्रतिभानवत्वं प्रहोःरूपं, क्षान्ति सहिष्णुता, तथा परमर्मवेदित्व शत्रुरहस्यज्ञानवृत्त्य, तथा जातिक्षोत्तममुल्लसं, प्रथमे आद्या एते गुणा दूतस्य । तथा च शुक —

दस जात्यं प्रगल्भं च, दूतं य. प्रेषयेन्वृषः ।

अन्धैश्च स्वगुणैर्युक्तं तस्य घृत्न्यं प्रतिद्वयति ॥ १ ॥

अथ त्रिविधदूतस्य लक्षणमाह—

स त्रिविधो निमृष्टार्थः परिमितार्थः शासनहरश्चेति ॥ ३ ॥

यत्पूर्वा स्वामिनः सन्धिविग्रहो प्रमाणं स निमृष्टार्थः, यथा कृष्णः पाण्डवानाम् ॥ ४ ॥

टीका—यङ्गुतौ येन दूतेन गतेन निहितौ सौचित्प्रभौ प्रमाणे भवत
स दूत स्वामिन प्रभो निसृष्टार्थे कथ्यते । पाण्डवाना वासुदेवो
यथा । तथा च भृगु —

यद्वाक्य नान्यथाभावि प्रमोयैवप्यनीप्सितम् ।
निसृष्टार्थं स विज्ञेयो दूतो नीतिविचक्षणै ॥ १ ॥

अथ परिमितार्थस्य दूतस्य लक्षणमाह—

यत्प्रोक्तं प्रमुणा वाक्यं तत्प्रमाणं यदेव य ।
परिमितार्थं इति ज्ञेयो दूतो ना-यं प्रवीति य ॥ १ ॥

अथ शासनहरस्य लक्षणमाह—

प्रमुणा ज्ञेयितं यच्च तत्परस्य निवेदयेत् ।
य शासनहर साऽपि दूतो ज्ञेयो नयान्भवेत् ॥ १ ॥

अथ दूतेन परस्थानगतेन यकथं तदाह—

अविज्ञातो दूतः परस्थानं न प्रविशेन्निर्गच्छेद्वा ॥ ५ ॥

टीका—न प्राविशेन्न प्रवेशं कुर्यात् । काऽसौ ? दूत । किं तत् ? परस्थान
शत्रुनिवास, निर्गच्छेद्वा तस्माच्छत्रुस्थानात् । किञ्चिदिष्टं सन् ? अविज्ञात
सन् । केन ? परेण शत्रुणा । अविज्ञाता य प्रवेशं करोति निर्गच्छेद्वा स
दूत पराभयमाप्नोति । तथा च गुरु —

शत्रुणा योऽपरिज्ञातो दूतस्तत्स्थानमाविशेत् ।
निर्गच्छेद्वा ततः स्थानात्स दूतो यद्यमाप्नुयात् ॥ १ ॥

अथ शत्रुणा सन्धातुकामेनाज्ञाता दूता यकरोति तदाह—

मत्स्वामिना सन्धातुकामो विपुर्मां विलम्बयितुमिच्छतीत्यननु
ज्ञातोऽपि दूतोऽपसरेद् गूढपुरुषान्वाऽवसर्पयेत् ॥ ६ ॥

टीका—तदाऽननुज्ञातोऽपि तेनापसरेत् गच्छेत्स्वामिनं प्रति, वा अथवा न गच्छेत् तद्गूढपुरपन् प्रच्छन्नदूतानवसर्पयेत्तत्समीपं प्रेषयेत् यदे-
प ते पर असन्धानुकाम इति । तथा च हारीत —

असन्धानं परं शत्रुं दूतो ज्ञात्या विचक्षणः ।

अनुक्तोऽपि गृहं गच्छेद्गुप्तान्वा प्रेषयेच्चरान् ॥ १ ॥

अथ शत्रुणा प्रेषितां यच्छीघ्रं करोति तदाह—

परेणाशु प्रेषितो दूतः कारणं विप्रशोत् ॥ ७ ॥

टीका—पर्यालोचयेत् । कोऽसौ ? दूत । किं तत् ? कारणं । किंनिदिष्टो
दूतः ? प्रेषितः । कथं ? आशु शीघ्रं । केन ? परेण शत्रुणा । यदि दर्शनमात्रे-
णापि दूतं शत्रुः प्रेषयति तत्तेन कारणं चिन्तनीयं किमर्थमहमनेन द्रुतं
प्रेषितः, अयस्यं पापबुद्धिरयं मम स्वामिनं प्रति । तत्रस्य लिङ्गयति
एतान् पदार्थान् बह्यमाणान्करोति । तथा च गर्ग —

शत्रुणा प्रेषितो दूतो यच्छीघ्रं मविचिन्तयेत् ।

कारणं चैव विशाय कुर्यात् स्वामिहितं ततः ॥ १ ॥

अथ दूतेन परस्थानक्षिपतेन स्वामिहितं यत्कार्यं तदाह—

कृत्योपग्रहोऽकृत्योत्थापनं सुतदायादावरुद्रोपजापः स्वमण्डल-
मविष्टगूढपुरपरिज्ञानमन्तपालाटविरुद्रोशदेशतन्त्रमित्रावबोधः
फन्यारत्नवाहनविनिश्रावणं स्वाभीष्टपुरपमयोगात् प्रकृतिज्ञोभ-
क्षणं दूतरुम् ॥ ८ ॥

टीका—कृत्योपग्रहः कृत्यानां योऽसौ उपग्रहो विनाशः स उपायै-
वर्तव्यः । तथा अकृत्योत्थापनं अकृत्यानां यथा उत्थापनं मनति तथा
कार्यं । तथा सुतदायादानरुद्रानां भेदः ये च शत्रोः पुत्रा भवन्ति तेषां

दायादा गोत्रिण तथा अयुरुद्रा बदीकृता ये ते भेदनीया । तथा स्व-
मण्डलप्रनिष्ठगूढपुरुषपरिज्ञान स्वमण्डले स्वदेशे ये शत्रुणा प्रेषिता गूढ-
चरास्ते ज्ञातव्या । तथा अन्तपालाटनिककोशादेशतन्त्रमित्रावबोध कन्या-
रानवाहनमिनिश्रावणम्, अन्तपाला सीमाधिपा, आटनिका भिष्ठादय ,
तथा कोशा भाण्डागार, देशो राष्ट्र, तन्त्र सैन्य, तथा मित्रावबोध , तथा
कन्यारान यत्तस्य गृहे तिष्ठति तथा वाहनानि यानि तस्य गृहे तिष्ठन्ति तथा
तथा मिनिश्रावण, स्वस्थामिनो गूढचरै कथनीय । प्रकृतिकोमण च
एतेषा करणीय येन क्षोभो भवति । इति दूतकर्म ।

मन्त्रिपुरोहितसेनापतिप्रतिवद्धपूजनोपचारविश्रम्भाभ्यां शत्रो-
रितिकर्तव्यतामन्तःसारता च विद्यात् ॥ ९ ॥

टीका—तथा न केवलमेत पूर्वोक्तमेव कुर्याद्दूत एतच्च कुर्यात् । किं तत् ।
मन्त्रिपुरोहितसेनापतीना ये प्रतिवद्धा समीपवर्तिन भवन्ति तेषामलक्षितेन
पूजा स्तुति उपचारो दान द वा एव पूजोपचारभ्या मित्रासथित्वा, शत्रोरिति-
कर्तव्यता एतदेव कथिष्यति लग्न एव ज्ञात्वा तस्मान्त सारता कोशाभ-
गजादिप्रमाण च विद्यात् ।

अथ स्वयमशक्तेनानिष्टे वा बहुहतेन य कर्तव्य तदाह—

स्वयमशक्तः परेणोक्तमनिष्ट सहेत ॥ १० ॥

टीका—यदि स्वय परुष वक्तुमसमर्थो भवति तदा शत्रुणा यदुक्तं
परुषं तत्सहेत नोत्तर दद्यात् । तथा च शुक —

असमर्थेन दूतेन शत्रोर्यत्परुष धत्त ।

सत्क्षन्तव्य न दातव्यमुत्तर श्रियमिच्छता ॥ १ ॥

अथ यस्मिन् परिवर्धे न क्षतव्य तदाह—

गुरुषु स्वामिषु वा परिवादे नास्ति क्षान्तिः ॥ ११ ॥

टीका—यदि शत्रुस्तद्गुरोर्निन्दा करोति स्वामिनो वा, तदा नास्ति क्षान्तिः । यदि मृत्युर्भवति तदापि न क्षन्तव्यमिति । तथा च जैमिनि —

गुरोर्वा स्वामिनो वापि श्रुता निन्दा परेण तु ।

य शृणोति न कुप्येद्य स पुमाक्षरक ब्रजेत् ॥ १ ॥

अथान्येन पुरुषेण यियासता यद्व्यव्य तदाह—

स्थित्वापि यियासतोऽवस्थानं केवलमुपस्यदेतुः ॥ १२ ॥

टीका—स्थित्वापि यियासतो गन्तुमिच्छतो यदवस्थानं अगमनं तत्किं निशिष्टं ? नैरतयेण उपस्यदेतुः । देशांतरं गन्तुमिच्छता पुरुषेण यद्वि-
लम्बं क्रियते तत्केवलमुपस्यकारणं तस्माद् गतव्यमेव । तथा च रैभ्य —

अवश्यं यदि गन्तव्यं तत्र कुर्याद्विलम्बनम् ।

गन्तव्यमेव नोचेद्धि तस्माद्भ्रमपरिभय ॥ १ ॥

अथ राज्ञा यथा परदूता द्रष्टव्यास्तदाह—

वीरपुरुषपरिवारितः शूरपुरुषान्तरितान् दूतान्पश्येत् ॥ १३ ॥

टीका—दूतान् परदेशोपगतान् पश्येत् अलोकयेत् । किमिच्छान् दूतान् ? शूरपुरुषान्तरितान् शूरपुरायान् तरे श्रुत्वा । किमिच्छेत् सन् ? वीरपुरुषपरिवारितं सन् । तथा च नास्ति —

परदूतान् नृप पश्येद्वीरैर्वह्निभिरावृत ।

इतिरन्तर्गतस्तेषां शिरजीवितुमिच्छया ॥ १ ॥

श्रूयते हि किल चाणक्यस्तीक्ष्णदूतप्रयोगेण नन्दं जयान् १४

टीका—एतत् किल श्रूयते योऽसौ चाणक्य स तीक्ष्णदूतप्रयो-
गेण तीक्ष्णविपदता मृषास्तेषां प्रयोगेण नन्दमेकमद्वितीयमपि जयान् ।

अथान्यदपि भूमजा यद्वृत्त्यं तदाह—

शत्रुप्रहितं शासनमुपायनं च स्वैरपरीक्षितं नोपाददीत ॥१५॥

टीका—नोपाददीत न गृह्णीयात् । काऽसौ ? राजा । किं तत् ? शासन
लिखित । किंविशिष्ट ? शत्रुप्रहित कैरिप्रेषित, न केवल शासनमुपायन च
दौकनीय च । कथं न गृह्णीयात् ? यान्न परीक्षित । कै ? स्वैरामीय-
पुरुषै । तथा च शुक —

यावत्परीक्षितं न स्वेर्लिखितं प्राभूत् तथा ।

शत्रोरभ्यागतं राज्ञा तावद्ग्राह्यं न तद्भवेत् ॥ १ ॥

श्रूयते हि किल स्पर्शविषवासिताद्भुतवस्त्रोपायनेन करहाट-
पतिः कैटभो वसुनामानं राजानं जघान ॥ १६ ॥

एतस्मात्कारणाच्छ्रूयानं स्वैरपरीक्षितं नाददीत । तथा—

आशीविषविषधरोपेतस्त्नकरण्डकप्राभूतेन च करपालः करालं
जघान ॥ १७ ॥

टीका—सूत्रद्वयमपि गतार्थम् ।

अथ राज्ञो दूतस्य यद्वृत्त्यं तदाह—

महत्पराधेऽपि न दूतमुपहन्यात् ॥ १८ ॥

टीका—नोपहं यान्न कथ्यात् । क ? दूत । कोऽसौ ? राजा । कस्मिन्सूत्रेति ?
अपराधे । किंविशिष्टे ? महत्पराधे गुरुतरेऽपि । तथा च शुक —

दूतं न पार्थिवो हन्यादपराधे गरीयसि ।

हृतेऽपि तद्वक्षणात्तस्य यदीच्छेद्भूतिमात्मन ॥ १ ॥

अथ यस्मान्न ह तथ्यो दूतास्तकारणमाह—

उद्धतेष्वपि शस्त्रेषु दूतमुखानि वै राजानः ॥ १९ ॥

टीका—यस्मात्कारणदुद्धतेष्वपि शस्त्रेषु प्रहरणेषु पतन्सु राजानस्तु दूतमुखा भवन्ति, दूतत्रयेण तेषां कार्यं सिद्धयति ।

तथा च गुरु —

अपि सङ्ग्रामकालेऽपि चर्त्तमाने सुदारणे ॥

सर्पति समुखा दूता वधस्तेषां न कारयेत् ॥ १ ॥

अथ भूयोऽपि राज्ञा दूतत्रिये यत्कथं तदाह—

तेषामन्तावसायिनोऽप्यवस्थाः ॥ २० ॥

टीका—तेषां दूतानां ये अन्तावसायिनश्चाण्डालास्तेऽप्यवस्थाः ।
-तथा च शुक्र ---

अन्तावसायिनो येऽपि दूतानां प्रभवन्ति च ।

अवध्यास्तेऽपि भूपानां स्वकार्यपरिसिद्धये ॥ १ ॥

किंपुनर्ग्राहणाः ॥ २१ ॥

टीका—गतार्थमेतत् ।

अथ दूतस्य लक्षणमाह—

अवध्यभावो दूतः सर्वमेव जल्पति ॥ २२ ॥

टीका—योऽसौ दूतः सोऽवध्यभावः अपोऽवध्यः सर्वं यत्किञ्चित् प्रसुणा प्रोक्तं स निष्टुरमपि वदति न दाप ।

अथ दूतवचनानि श्रुत्वा भूमिजा यत्कर्त्तव्यं तदाह—

कः सूर्योर्दूतवचनात्परोत्कर्षं स्वापकर्षं च मन्येत ॥ २३ ॥

टीका—को मन्येत कः सम्मानयति ? राजा । किञ्चिद्विष्टं ? सुधीः शीघ्रमनसि । कः ? परोत्कर्षं शत्रुस्तवनं तथा स्वापकर्षं आमन्त्रिन्दा

कस्मात् ! दूतवचनात् । तस्माद्भुजा दूतवचनानि शुभान्यशुभान्यपि श्रोतव्यानीति । तथा च यसिद्धः—

श्रोतव्यानि महीपेन दूतवाक्यान्वशेषतः ।

विज्ञेनेर्ष्या परित्यज्य सुशुभान्यशुभान्यपि ॥ १ ॥

अथारिदूतस्य रक्षा यत्कर्तव्यं तदाह—

स्वयं रहस्यज्ञानार्थं परदूतो नयार्थः स्त्रीभिरुभयवेतनैस्तद्-
गुणाचारशीलानुवृत्तिभिर्वा वंचनीयः ॥ २४ ॥

टीका—प्रणिधातव्यः । कोऽसौ ? परदूतः शत्रुदूतः । कैः कृत्वा ? नयाद्यैर्नीतिपूर्वकैः । किंनिशिष्टैः ? स्त्रीभिस्तावद्वेदयाभिः, तथा उभयवेतनैः ये स्वामिनः शत्रोरपि वेतनं गृह्णन्ति ते उभयवेतनास्तैरपि दूतः प्रणिधातव्यः । किमर्थं ? रहस्यपरिज्ञानार्थं । तथा तद्गुणाचारशीलानुवृत्तिभिः ये तद्गुणान् जानन्ति आचारं जानन्ति शीलं जानन्ति तस्यानुवृत्तिं कुर्वन्ति तैर्वा प्रणिधातव्यः नीतिपूर्वकैः । येन तैः पृष्टः स्वकीयं रहस्यं वदति, हृदयस्य परस्य वा रहस्यं गुह्यं वदतीति । तथा च शुकः—

दूतस्य यद्ग्रहस्यं च तद्वेदयोभयवेतनैः ।

तच्छीलैर्ष्या परिक्षेयं येन शत्रुः प्रसिद्धयति ॥ १ ॥

अथ शत्रुलेखानां स्वरूपमाह—

चत्वारि चेट्टनानि खड्गमुद्रा च प्रतिपक्षलेखानाम् ॥ २५ ॥

टीका—ये प्रतिपक्षलेखाः शत्रुलेखा भवन्ति तेषामुपरि चत्वारि चेट्टनानि चन्धनानि भवन्ति तथा खड्गमुद्रा च ॥

इति दूतसमुद्देशः ।

१४ चारसमुद्देशः

अथ चारसमुद्देशो व्याख्यायते । अथ चरा यादृशा भवन्ति तदाह—
स्वपरमण्डलकार्याकार्यावलोकने चराः चक्षुषि क्षितिपती-
नाम् ॥ १ ॥

टीका—राज्ञा चक्षुषि दृष्टिरिषया चरा । कस्मिन् शिष्ये ? स्वमण्डल-
परमण्डलकार्याकार्यावलोकने स्वमण्डले च यत्कार्यं परमण्डले च यत्कार्यं
तस्य यदवलोकनं दर्शनं तच्चैरे राजानो जानन्ति न स्वयं जानन्तीति ।
तथा च गुरु —

स्वमण्डले परे चैव कार्याकार्यं च यद्भवेत् ।

चरे पश्यन्ति यद्भूषा सुदूरमपि सस्थिता ॥ १ ॥

अथ चारगुणानाह—

अलौल्यममान्यममृषाभाषित्वमभ्यूहकत्वं चारगुणाः ॥ २ ॥

टीका—चराणां ये गुणास्ते किंनिरीष्टा ? अलौल्यं सन्तोषस्तारत्वं,
तथा अमान्यमनालस्य नीरोगता वा, तथा अमृषाभाषित्वं सत्यप्रचनं, अभ्यू-
हकत्वं ऊहेन युक्तत्वं, एते गुणा येषां चाराणां भवन्ति ते प्रभो कार्याणि
साधयन्ति । तथा च मागुरि —

अनालस्यमलौल्यं च सत्यवादित्वमेव च ।

ऊहकत्वं भवेद्यथा ते चरा कार्यसाधका ॥ १ ॥

अथ चाराणं यद्देतनं तदाह—

तुष्टिदानमेव चाराणां वेतनम् ॥ ३ ॥

टीका—वेतनं वृत्तिः । केषां ? चाराणां । राज्ञः सकृशाद्भवति तुष्टिदानं
कार्यं साधिते प्रभूतं देयमिति ।

अथ चारास्तुष्टिदानेन लब्धेन स्वामिकार्येषु यथा वर्तन्ते तदाह—

ते हि तल्लोभात्स्वामिकार्येषु त्वरन्ते ॥ ४ ॥

टीका—ते चारास्तुष्टिदानेन लब्धेन हि स्पुट तल्लोभात्तल्लौल्याद्
त्वरन्ते सत्करा कार्याणि कुर्वन्ति । तथा च गौतम —

स्वामितुष्टिप्रदानेन ये प्राप्नुवन्ति समुत्सुका ।

ते तत्कार्याणि सर्वाणि चरा सिद्धिं नयन्ति च ॥ १ ॥

अथ चाराणां वाक्यस्य यथा स्वामिनः प्रत्ययो भवति तदाह—

असति संकेते त्रयाणामेकवाक्ये संमत्ययः ॥ ५ ॥

टीका—तदा कार्यसंप्रत्ययो ज्ञेयः । तथा च भागुरि —

असंकेतेन चाराणां यदा वाक्यं प्रतिष्ठितम् ।

अथाणामपि तत्सत्यं विज्ञेयं पृथिवीभुजा ॥ १ ॥

अथ चाररहितो राजा यादृग्भवति तदाह—

अनवसर्पो हि राजा स्वैः परैश्चातिसन्धीयते ॥ ६ ॥

टीका—अनवसर्पो राजा चर्षाणां यो राजा सोऽनवसर्पः । सोऽति-
सन्धीयते आक्रम्यते । कैः स्वैरऋषीभ्यः परैश्च । तस्माद् राजा स्वपक्षे निपक्षे
च चारा प्रेपणीया । तथा च चारायण —

वैद्यसवत्सराचार्यैश्चरैश्चेत्ये निजं बलम् ।

यानाहिरण्डिकोन्मत्ते परेषामपि भूभुजाम् ॥ १ ॥

अथ चाररहितस्य नृपस्य यद्भवति तदाह—

किमस्त्ययामिकस्य निशि कुशलम् ॥ ७ ॥

टीका—यामिकशब्देन प्राहरिक उच्यते । अयामिकस्याप्राहरिकस्य

पुरुषस्य किमस्तिकुशलं अपि तु क्षेमं नास्तीति । कस्यां ! निशि । एवं
भूपस्यापि चाररहितस्य कुशलं नास्तीति । तथा च गर्गः—

यथा प्रादुरिकैर्याहं रात्रौ क्षेमं न जायते ।

चारैर्यिना न भूपस्य तथा क्षेयं विचक्षणेः ॥ १ ॥

अथ चाऽः के भवन्ति तानाह—

छात्रकापटिकोदास्थितगृहपतिर्वेदेहिकतापसकिरातयमपट्टिका-
हितुण्डिकशौण्डिकशौभिकपाट्यरवित्रविदूपरुपाठमर्दनर्षकगायन-
वादकवाग्जीवनगणकशाकुनिकभिर्पगन्त्रजालिरुनैमित्तिकमूढारा-
लिकसंवादकतीक्ष्णकूरजडमूक्यधिरान्धछद्मावस्थायियापिभेदेना-
वसर्पवगः ॥ ८ ॥

टीका—चतुर्लक्षव्यमाणा एते भूभुजां चय । एतैः स्वपक्ष
परपक्षश्च ज्ञातव्यः । एतेषा यद्ब्रह्मख्यानं तदाचार्येणापि कृतं लिख्यते—

परमर्मज्ञः मगल्भश्छात्रः ॥ ९ ॥

यं कमपि समयमास्याय प्रतिपन्नछात्रवेपकः कापटिकः ॥ १० ॥

प्रभूतान्तेवासी भ्रष्टातिशययुक्तो राज्ञा परिकल्पितवृचिरुदास्थितः ११

गृहपतिकर्तृदेहिको ग्रामकूटश्रेष्ठिर्ना ॥ १२ ॥

वाह्यत्रतविद्याभ्यां लोकदम्भहेतुस्तापसः ॥ १३ ॥

अल्पास्त्रिलशरीरावयवः किरातः ॥ १४ ॥

* यमपट्टिको गलत्रोटिकः प्रतिगृहं चित्रपट्टदर्शी वा ॥ १५ ॥

अहितुण्डिकः सर्पक्रीडामसरः ॥ १६ ॥

शौण्डिकः कल्पपालः ॥ १७ ॥

शौभिकः क्षपायां पटावरणेन रूपदर्शी ॥ १८ ॥

अलसाश्च रसादाः ॥ ३७ ॥

३७-३८-३९-४० जडमूकवधिरान्धाः मसिद्धाः ।

परमेते कपटेन जडमूकवधिरान्धा न स्वमानतः । एतेषां मन्वादेकं
स्थापिनः स्वपक्षे योजनीयाः । अन्ये यापिनः परपक्षे योग्यतानुसारेण ।
तथा च शुकः—

स्थापिनो यापिनश्चारा यस्य संपन्ति भूपतेः ।

स्वपक्षे परपक्षे वा तस्य राज्यं विवर्द्धते ॥ १ ॥

इति चारणमुद्देशः ।

१५ अथ विचारसमुद्देशः ।

अथ विचारसमुद्देशो व्याख्यायते । तत्रादौमेव कार्यनिर्णयमाह—
नाविचार्य कार्यं किमपि कुर्यात् ॥ १ ॥

टीका—किमपि स्तोत्रमपि कार्यं न कुर्यात् । किं कृत्वा ? अविचार्य
सगुणं निर्गुणं वा अज्ञात्वा । तथा च जैमिनिः—

अपि स्वल्पतरं कार्यं नाविचार्य समाचरेत् ।

यदीच्छेत्सर्वलोकस्य शंसां राजा विशेपतः ॥ १ ॥

अथ विचारलक्षणमाह—

प्रत्यक्षानुमानागमैर्यथावस्थितवस्तुव्यवस्थापनहेतुर्विचारः ॥२॥

टीका—योऽसौ विचारः स किंविशिष्टः ? यथावस्थितं सत्यं यद्वस्तु
तस्य यद्व्यवस्थापनं प्रतिष्ठा तस्य कारणं स विचारो नाम् । कैः
कृत्वा ? प्रत्यक्षानुमानागमैः प्रत्यक्षं च अनुमानं च आगमश्च प्रत्यक्षानु-
मानागमास्तैः प्रत्यक्षानुमानागमैर्यस्य विचारस्य प्रतिष्ठा स विचारः ।
एषानुमानागमलक्षणमाचार्यो भविष्यत्सूत्रेण वदिव्यति । तथा च शुकः—

दृष्टानुमानागमक्षैर्यो विचारः प्रतिष्ठितः ।

स विचारोऽपि विशेषस्त्रिभिरेतैश्च यः कृतः ॥ १ ॥

अथ दृष्टस्य लक्षणमाह—

स्वयं दृष्टं प्रत्यक्षम् ॥ ३ ॥

टीका—गतार्थमेतत् ।

अथान्यदृष्टस्य लक्षणमाह—

न ज्ञानमात्रत्वात्प्रभावतां प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा ॥ ४ ॥

टीका—प्रेक्षावतामत्रलोकमानानां प्रवृत्तिः प्रवर्तनं निवृत्तिर्वा । केषां ? ज्ञानमात्रवतां येषां पुरुषाणां ज्ञानमात्रा दृष्टिर्भवति । कस्मिंश्चित्पदार्थे अनुमानागमान्यां वा सुप्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा यथा मृगतृष्णिकादृष्टाद्दुदकं मत्वा विचारणीयमनुमानेन किं मरुं प्रीम्बकाले सज्जितं भवति ? अथवा कश्चिन्न-दृश्यः । ततः प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा करणीयेति । तथा च गुरुः—

दृष्टमात्रात् कर्त्तव्यं गमनं वा निवर्त्तनम् ।

अनुमानेन नो याद्यदिदृष्टवाक्येन भाषितम् ॥ १ ॥

अथान्यदपि दृष्टविषये प्राह—

स्वयं दृष्टेऽपि मतिर्विमुह्यति संशेते विपर्यस्यति वा किं पुनर्न परोपदिष्टे वस्तुनि ॥ ५ ॥

टीका—मुह्यति मोहं वैचित्त्यं प्रयाति । कसौ कर्त्ता ? मतिः प्रज्ञा । संशेते वा सारायं गच्छति विपर्यस्यति वा । क विषये ? वस्तुनि पदार्थे । किं-विशिष्टेऽपि ? स्वयं दृष्टेऽपि आत्मानलोकितेऽपि च । यतः अहमप्रत्यक्षे-ऽपि पदार्थे मोहं संशयविपर्यासगामिनी मतिर्भवति किंपुनस्तत्र परोपदिष्टे अन्यनिवेदिते ? अपि तु परोपदिष्टे मतिरेवंविधा भवत्येव । तरमात्कारणाद् दृष्टमात्रस्य पदार्थस्यानुमानेष्टवचनान्यां बाह्यपदार्थप्रतिष्ठा नास्ति । तथा च गुरुः—

मोहो वा सदायो वाथ दृष्टधृतविपर्यय ।

यत सजायते तस्मात् तामेकां न विभावयेत् ॥ १ ॥

अथ विचारज्ञस्य लक्षणमाह—

स खलु विचारज्ञो यः प्रत्यक्षेणोपलब्धमपि साधु परीक्ष्यानु-
तिष्ठति ॥ ६ ॥

टीका—खलु निश्चयेन विचारज्ञोऽसौ पुमान् यो विचारजानाति । किं-
निशिद्यो यः प्रत्यक्षेणाऽपि उपलब्ध साधु परीक्ष्यानुतिष्ठति ।

तथा च ऋषियुक्ते—

विचारज्ञ स विज्ञेय स्वयदृष्टऽपि वस्तुनि ।

सावधो निश्चय कुर्यात्सावधो साधु वीक्षितम् ॥ १ ॥

अथाचितप्रयोजनैः कृतैर्यद्भवति तदा—

अतिरभसात्कृतानि कार्याणि किं नामानर्थं न जनयन्ति ॥७॥

टीका—अतिरभसात्कृतानि कार्याणि यानि कार्याणि तानि नाम
अहो क नाम अनर्थं न जनयति, अपि तु प्रभूतमनर्थं जनयतीति ।

तथा च भागुरि—

सगुणमधिगुण वा कुर्यता कार्यमादां

परिणतिरवधार्या यत्नत परिणतेन ।

अतिरभसकृतानां कर्मणामात्रिपक्षे-

भवति हृदयदाहो शल्यनुल्यो विपाक ॥ १ ॥

अथविचार्यकृते कर्मणि यद्भवति तद्दृष्टोऽप्याह—

अविचार्यकृते कर्मणि यत्पश्चात्प्रतिनिधानं गतोदरं सेतुनन्धन-
मिव ॥ ८ ॥

टीका—अविचार्यकृते कर्मणि कृते यत्पश्चात्तस्य प्रतिनिधानं कियते । तत्
किंविशिष्टं गतोदरं सेतुनन्धनमिव । यथा उदकं गते सेतुनन्धनं कियते

तथा तस्यापि कार्यस्य प्रतिनिधान । तस्मात्सर्वमपि कृद्व्य पर्यालोच्य
कर्त्तव्यमिति । तथा च शुक —

सद्यपामपि कार्याणा यो विधान न चिन्तयेत् ।

पूर्वं पश्चाद्भवेद् व्यर्थं सेतुर्नष्टे यद्योदके ॥ १ ॥

अथ राजपुत्रगुणद्वारेणान्यदप्युपमानमाह—

आकारः शौर्यमायतिर्विनयश्च राजपुत्राणां भाविनो राज्यस्य
लिङ्गानि ॥ ९ ॥

टीका—एते गुणा येषां राजपुत्राणां भवति । एतैर्गुणानुमानैर्ज्ञायते
ते पार्थिवो भविष्यति । यतो भाविनो राज्यस्य एतानि चिह्नानि । आकार
शुभमूर्तित्व, शौर्यं च पराक्रम, आयतिपरिमहो विस्तार, विनयो नम्रता,
एतैरुपमानैः राजपुत्राणां राज्यप्राप्तिर्नया । तथा च राजपुत्र —

आकारो विव्रनो बुद्धिविस्तारो नम्रता तथा ।

यातानामपि येषां स्युस्ते स्युर्मूर्धा नृपालज्जा ॥ १ ॥

अथान्यापि चिह्नानि भविष्यप्राप्तं शुभाशुभस्योपमानद्वारेण प्राह—
प्रवृत्तेर्विकृतिदर्शनं हि प्राणिना भविष्यतः शुभाशुभस्य चापि
लिङ्गम् ॥ १० ॥

टीका—प्रकृते सकाशाद्बिहृतिदर्शनं प्राणिना जन्तूनामपि लिङ्गं चिह्नं
भवति । कस्य^१ शुभाशुभस्य । किञ्चिदृष्टस्य^२ भविष्यतो भविष्यति । यदा
शुभमानोऽशुभे वर्त्तते तदा तनानुमानेन ज्ञेयमस्याशुभं भविष्यतीति । यदा
पुनरशुभमाशुभस्य शुभमाशुभं भवति तदा ज्ञेयमस्य शुभं भविष्यतीति । तथा
च नारद —

शुभभावो मनुष्याणां यदा पापे प्रवर्त्तते ।

पापे वापि शुभे तस्य तदाऽनिष्टं शुभं भवत् ॥ १ ॥

अथ पुरुषस्य सम्भारता यथा ज्ञायते तदाह—

य एकस्मिन्कर्मणि दृष्टानुद्धिः पुरूपकारः स कथं कर्मान्तरेषु न समर्थः ? ॥ ११ ॥

टीका—यस्य पुरूपस्य बुद्धिर्दृष्टा भवति विज्ञाने विषये तथा पुरूप-
कारश्च, स पुरूप कर्मान्तरेष्वन्यदृष्टेषु कथं समर्थो न भवति ? पूर्वदृष्ट-
बुद्धिपुरूपकारोपमत्वेन समर्थो भवति । तथा च जैमिनि —

पूर्वं यस्य मतिर्दृष्टा पुरुपायोऽपरस्तथा ।

पश्चात्तेनानुमानेन तस्य ज्ञेया समर्थता ॥ १ ॥

अथागमलक्षणमुच्यते—

आप्तपुरूपोपदेश आगमः ॥ १२ ॥

टीका—अत्रागमशब्देनाप्तपुरूप इत्युत्पत्त्य कथ्यते स कथयति
दृष्ट वा उपमानान्वित तद्वचनेन तत्प्रमाणम् । तथा च जैमिनि —

स्वयं दृष्ट भवेद्यच्च अनुमानेन भाषितम् ।

यद्वस्तुनिश्चयो वाच्यस्तस्यामवचनेन तु ॥ १ ॥

अथासलक्षणमाह—

यथानुभूतानुमतश्रुतार्थासंग्रादिवचनः पुमानाप्तः ॥ १३ ॥

टीका—य आप्त स किंविशिष्टो भवति ? यथानुभूतानुमतश्रुतार्थ-
नासिद्ग्रादि अचल वचन यस्य स तथा । यथानुभूत सत्य अनुमतं लो-
समत तथा श्रुतोऽर्थो यस्य वचनस्य स आप्तपुरूप । तथा च हारीत —

य पुमान् सत्यग्रादी स्यात्तथा लोकस्य समत ।

श्रुताथो यस्य नो वाक्यमन्यथाप्त स उच्यते ॥ १ ॥

अयं शुक्तिलक्षणमाह—

सा वागुक्ताऽप्यनुक्ता यत्र नास्ति सा सगुक्तिः ॥ १४ ॥

टीका—यत्र यस्या वाचि प्रोक्ताया न भवति । वाऽसौ सगुक्तिः

शोभनाभिप्रायः । सा वार् प्रोक्तायप्रोक्तसमा अनुक्ततुन्या । तथा च
द्वारत —

सा वाग्युक्तिपरित्यक्ता कार्यस्थाल्पाधिकस्य वा ।

सा प्रोक्तापि वृथा श्रेया त्वरण्यददित यथा ॥ १ ॥

अथ वचनगौरवं यथा भवति तदाह—

वक्तुर्गुणगौरवाद्वचनगौरवम् ॥ १५ ॥

टीका—यद्वचनगौरवं नाम्यक्षया भवति सा कस्माद् गुणगौरवाद्
गुणमुस्तात् । कस्य वक्तु प्रजल्पकस्य । यदि वक्ता गुणाढ्यो भवति
तस्य तद्वचनमपि क्षम्य भवति । अथ नूर्ध्वो भवति तदा तद्वचनं समा-
मध्ये हास्यतां यातीति । तथा च रैभ्य —

यदि स्याद् गुणसमुत्तो यत्ता वाक्यं च सदगुणम् ।

मूर्खो वा हास्यतां याति समामध्ये प्रजस्वितम् ॥ १ ॥

अथ कृपणधनस्य स्वरूपमाह—

किं मितपत्रेषु धनेन चाण्डालसरसि वा जलेन यत्र सतामनुप-
भोगः ॥ १६ ॥

टीका—मित स्तोत्रं पचतीति मितपत्राम्नेषु यद्भन तेन किं प्रभूते-
नापि । तथा चाण्डालसरसि अन्यजतडागे किं जलेन प्रभूतेनापि ।
यसता साधूना भोग्यं न भवति । तथा च नारद —

किं कीमाशधनेनात्र विमन्त्यजतडागजम् ।

सालिल यद्भि नो भोग्यं साधूना सप्रजायते ॥ १ ॥

अथ लोकस्य स्वरूपमाह—

लोको गतानुगतिको यतः सदुपदेशिनीमपि कुट्टिनीं तथा न
प्रमाणयति यथा गोघ्नमपि ब्राह्मणम् ॥ १७ ॥

टीका—योऽनौ जनो लोक । स किंविशिष्टः ? गतानुगतिकः ।
कोऽर्थः ? यदैकं पुमान् केनचिन्मार्गेण गच्छति शुभेनाशुभेन वा तदाऽ-
न्येऽपि गच्छति । यदि कुट्टिनी वृद्धवेद्या सदुपदेशिनी भवति धर्मस्ता तदापि
न कश्चित्तमाणयति प्रणमति वा । यदि पुनर्ब्राह्मणो गौहन्ता भवति
तथापि लोकः पृच्छति प्रणमति च । तथा च गौतम —

कुट्टिनी धर्मयुक्तापि यदि स्यादुपदेशिनी ।

न च तां कोऽपि पृच्छेत जनो गोप्त्रं द्विजं यथा ॥ १ ॥

इति विचारसमुद्देशः ।

१६ व्यसनसमुद्देशः ।

अथ व्यसनसमुद्देशो व्याख्यायते । तत्राद्येव व्यसनस्वरूपं निरूप-
यन्नाह—

व्यस्यति पुरुषं श्रेयस इति व्यसनम् ॥ १ ॥

टीका—व्यस्यति प्रत्यावर्त्तयति इति व्यसनं । कं प्रत्यावर्त्तयति ? पुरुषं ।
कस्मात् ? श्रेयसः कल्याणात् । यदा पुरुष उच्चमस्थानादधमस्थानेन
भ्रमति तदा व्यसनमापलक्षणम् । तथा च शुक्र—

उत्तमादधमं स्थानं यदा गच्छति मानवः ।

तदा तद्व्यसनं ज्ञेयं युधैस्तस्य निरन्तरम् ॥ १ ॥

अथ भूयोऽपि व्यसनस्वरूपमाह—

व्यसनं द्विविधं सहजमाहार्यं च ॥ २ ॥

अथ सहजं व्यसनं यथा नाशं नीयते तथाह—

सहजं व्यसनं धर्माभ्युदयहेतुभिरधर्मजनितमहामत्यवायमाति-
पादनैरपाख्यानैर्योगिपुरुषैश्च प्रशमं नयेत् ॥ ३ ॥

टीका—प्रशमयेत् नाशयेत् । किं तत् ? व्यसनं । किं निशितं ? सहजं
स्वभाविकं, कैः ? धर्माभ्युदयहेतुभिर्धर्माभ्युदयकारणैः । धर्मकारणानि
चिन्तयानि अभ्युदयकारणानि च । ततो नाशं याति । तथा अधर्मजनिता
अधर्मसम्भूता ये महाप्रत्यवाया महादोषान्तेषां प्रतिपादनैर्निवेदनं । अध-
मैर्ण ये प्रायशया भवन्ति तेषां प्रतिपादनै सहजं व्यसने नाशं याति ।
तथा आप्यानैस्तेषां प्रायशयानां वृत्तान्तैः, तथा योगपुरपरिष्यात्मविद्भिः
सह संयोगेन । तथा च गुरु —

धर्मेणाभ्युदयो यस्य प्रत्यवायस्यधर्मतः ।

त ध्रुव्या सहजं याति व्यसनं योगिन्द्रजतः ॥ १ ॥

अथ योगपुरुषलक्षणमाह—

परचित्तानुवृत्त्येन तदभिलषितेषुपापेन विरक्तिजननहेतवो
योगपुरुषाः ॥ ४ ॥

टीका—ये योगपुरपत्ने कीदृशा भवन्ति ? ये व्यसनाभिभूतस्य इष्टे
ग्रन्थुनि यथासौद्रषसने संज्ञानं तस्योपरि विरक्तिं जनयन्ति । केन वृत्त्या ?
परचित्तानुवृत्त्येन परस्य व्यसनाभिभूतस्य परचित्तानुवृत्त्यं चित्तवृत्तमं
तेन वृत्त्या तस्योपरि ये विरक्तिं जनयन्ति ते योगपुरुषाः । तथा च
द्वारिण —

परचित्तानुवृत्त्येन विरक्तिव्यसनात्मके ।

जनयन्तीष्टनाशेन ते प्रेया योगिनो नराः ॥ १ ॥

अथद्वार्यव्यसनं यथा नाशो याति तदाह—

शिष्टजनसंमगद्गुनेनाऽसंसर्गाभ्यां पुरातनमहापुरुषचरितो-
त्थिताभिः कथाभिराचार्य व्यसनं प्रतिशरीयात् ॥ ५ ॥

टीका—प्रतिवधीयात् नाशं नयत् । किं तत् ? व्यसनं । किंविशिष्टं ?
 आहार्यं वृत्रिमं काम्या ? शिष्टसंसर्गदुर्जनासंसर्गाभ्यां । यदा कुत्रिमव्यसना-
 भिभूतः पुरुषः शिष्टैः सह संसर्गं करोति तथा दुर्जनैः सह संसर्गं त्यजति
 तदा तद्व्यसनं नाशं याति । तथा पुरातनमहापुरुषचरितोत्थिताभिः
 कथभिः श्रुताभिस्तदासनं याति । तथा च शुकः—

आहार्यव्यसनं नश्येत्सस्सङ्गेनाद्वितासतम् ।

महापुरुषवृत्तान्तैः श्रुतैश्चैव पुरातनैः ॥ १ ॥

अथ स्त्रीव्यसनेनातिसेवितेन पुरुषे यथा भवति तदाह—

स्त्रियमतिशयेन भजमानो भवत्यनशं नृतीयाप्रकृतिः ॥ ६ ॥

टीका—अतिशयेनात्यर्थं श्रियं भजमानः पुरुषो भवति । किंविशिष्टः ?
 नृतीयाप्रकृतिः बृद्ध इत्यर्थः । कथं बृद्धो भवति ? अतिशुक्रव्युतेः शीघ्रं
 बृद्धो भवति । एवं बृद्धत्वं न लिङ्गपातेन । तथा धन्वन्तरिः—

अकालं जरसा युक्तः पुरुषः स्त्रीनिषेवणात् ।

अथवा यक्ष्मणा युक्तस्तस्माद्युक्तं निषेवयेत् ॥ १ ॥

अथ सौम्यधातुक्षयेण यद्ववति तदाह—

सौम्यधातुक्षयेण सर्वधातुक्षयः ॥ ७ ॥

टीका—सौम्यधातुशब्देन सप्तमो धातुः शुक्रलक्षण उच्यते । तस्य
 क्षयेण ये अन्ये षड्धातवो रसरुधिरमांसमेदोस्थिमज्जास्नायुलक्षणास्ते
 सर्वे क्षयं यान्ति । तस्मादात्मस्वभावेन यः शुक्रो वृद्धिं यानि स भोक्तव्यः ।
 नातिशक्तिं कृत्वा सर्वक्षयः कार्यः । तथा च वैषकः—

सौम्यधातुक्षये पुंसां सर्वधातुक्षयो यतः ।

तस्मात्तं रक्षयेद् यत्नान्मूढोच्छेदं न कारयेत् ॥ १ ॥

सौम्यधातुदलात्सर्वं बलवन्तो हि धातवः ।

तं रक्षन्ति यतः सिद्धो लघुस्तुङ्गेन सोऽधिकः ॥ २ ॥

अथ मयासक्तस्य यद्भवति तदाह—

पानशौण्डाधिकविभ्रमान् मातरमपि गच्छति ॥ ८ ॥

टीका—य पुरप पानशौण्डो मवपो भवति स किं करोति ? मात-
रमपि जननीमपि गच्छति मजति । तथा च नारद —

यदा स्यान्मद्यमत्तस्तु कुलीनोऽपि पुमांस्तदा ।

मातरं भजते मोहात्तस्माद्युक्तं निषेधयेत् ॥ १ ॥

अथामृगयासक्तस्य यद्भवति तदाह—

मृगयासक्तिःस्तेनव्यालद्रिपदायादनामामिपं पुरपं करोति । ९

टीका—यासौ मृगयासक्तिराखेटव्यव्यसनं स किं करोति ? पुरपं
मृगयासक्तमामिपं भक्ष्यम्यनं करोति विनाशयतीत्यर्थः । केपामामिपं ?
स्तेनानां तस्कराणां तथा व्याघ्रना सिंहव्याघ्रादीनां तथा द्रिपतां शत्रूणां
तथा दयादनां गोत्रिकाणां तस्मात्तामपि युक्त्या सेवेत नातिशयेन ।
तथा च भारद्वाज —

मृगयाव्यसनोपेतं पुटपो वधमाप्नुयान् ।

चौरव्यालारिदायादपार्श्वोदेवतमस्य च ॥ १ ॥

अथ घृतासक्तस्य यदस्ति तदाह—

घृतासक्तस्य क्रिमप्यकृत्यं नास्ति ॥ १० ॥

टीका—गतार्पमेतत् ।

अथान्यदपि कितरं किं करोतीयाह—

मातर्यपि हि मृतायां दीव्यत्येव हि नितवः ॥ ११ ॥

टीका—हि यस्मात्कारणादीव्यति घृतम्रीडा करोति मृताया परलोक-
गतायामपि । कस्या ? मातरि जनन्या । तस्माददृश्यं नास्ति घृतासक्तस्य ।
तथा च शुक्र —

सानुरागोऽपि चेन्नीयां पत्न्या स्मृशति कर्हिचित् ।

मृतविधेच्छते साधुर्यखाहरणशङ्कया ॥ १ ॥

अथ पिशुनस्य यद्भवति तदाह—

पिशुनः सर्वेषामविश्वासं जनयति ॥ १२ ॥

टीका—जनयति करोति । कोऽसौ ? पिशुन राजाग्रेलोकच्छिद्रकथक ।
 क्व जनयति ? अविश्वास अविश्रम्भ । केषा ? सर्वाणां लोकानां । यो
 राजाग्रे पैशुन्य करोति स कस्यचिद्विश्वासस्थान न भवति कुलीनोऽपि ।
 तथाच वसिष्ठ —

विद्वानपि कुलीनोऽपि राजाग्रे चेद्य पैशुनम् ।

य करोति नरो मूर्खस्तस्य कोऽपि न विभ्यसेत् ॥ १ ॥

अथ दिवा स्वप्न य करोति तस्य यद्भवति तदाह—

दिवास्वापः सुप्तव्याधिष्यालानामुत्थापनदण्डः सकलकार्यान्त-
 रायथ ॥ १३ ॥

टीका—योऽसौ दिवास्वापो दिवाशयन स किञ्चिद्विष्ट ? सुप्तव्याधि-
 ष्यालानामुत्थापनदण्ड गुप्त प्रच्छन्न शरीरस्थो योऽसौ व्याधिस्तस्योत्थापन-
 दण्ड प्रतिलक्षण । यथा व्यालानां सिंहव्याघ्रसर्पाणां तथाग्रेने दण्डो गृह्यु-
 लक्षण । तथा सकलकार्यान्तरायो निम्नकरथ । य पुनान् पुरुषो
 श्रीम्यकाल मुक्त्या दिवा शयन करोति स व्याधिष्यालानां प्रबोधन करोति
 तथा तथा दिवा शयनम् । तथा च धर्मतरि —

श्रीम्यकाल परित्यज्य योऽन्यकाले दिवा स्वपेत् ।

तस्य रोगा प्रवर्द्धन्ते ये स याति यमाक्षयम् ॥ १ ॥

अथ परपरीवादात्परं यद्भवति तदाह—

न परपरीवादात्परं सर्वचिद्वैषणभेषजमस्ति ॥ १४ ॥

टीका—न विद्यते किञ्चित् परीनादापर परोषा योऽमौ परीनादस्तस्माद्-
परं निद्वेषणभेजज परेषामन्येषा याऽमौ निन्दा क्रियते तस्या किञ्चिद्
भेजजमौषधं नास्ति येन सा नाशं याति तस्या स्तुतिकरणमेक भेजज-
मौषधमस्ति । तथा च हारीत —

क्षयव्याधिपरीतस्य यथा नास्न्यत्र भेजजम् ।

परीवादप्रयोगस्य स्तुति मुक्त्वा न भेजजम् ॥ १ ॥

अथ तौर्यत्रयास्तर्कर्यद्रवति तदाह—

तौर्यत्रयासक्तिः प्राणार्थमानैर्वियोजयति ॥ १५ ॥

टीका—तौर्यत्रयशब्देन गीतनृत्यनायगुच्यते । तद्विषये याऽप्राणासक्ति-
र्व्यसनं तद्वियोजयति । क^१ पुरुष । कै^२ प्राणार्थमानैस्तस्माद्दूरतदपजेत् ।

अथ वृथाटनेन यद्गति तदाह—

वृथाट्यां ना विधाय कमनर्थं विरमति ॥ १६ ॥

टीका—न निरामं गच्छति । काम्^१ वृथाट्या वृथाटना । किं कृत्वा^२
विधाय कृत्वा । कम्^३ अनर्थं । किञ्चिद्विष्ट^४ कमप्यपूर्वम् । तथा च श्रुगु —

वृथाटनं नरो योऽन कुरते बुद्धिबजित ।

अनर्थं प्राप्नुयाद्भौद्र यस्य चान्तो न लभ्यते ॥ १ ॥

अथानिर्घ्यायुक्तस्य पुरुषस्य यद्गति तदाह—

अतीर्ष्यालुं स्त्रियो ग्नन्ति त्यजन्ति वा पुरुषम् ॥ १७ ॥

टीका—अतीर्ष्यायुक्तो य पुमान् भवति स स्त्रीभिस्स्यज्यते वध्यते
वा । तस्माद्अतीर्ष्या न कर्तव्या । तथा च मृगु —

ईर्ष्याधिकं त्यजन्ति स्म ग्नन्ति वा पुरुषं स्त्रिय ।

कुलोद्भूता अपि प्राय किं पुन कुकुलोद्भवा ॥ १ ॥

अथ साहसस्य लक्षणमाह—

परपरिग्रहाभिगमः कन्यादूपणं वा साहसम् ॥ १८ ॥

टीका—परस्यान्यस्य योऽसौ परिग्रहः कलत्रलक्षणस्तास्याभिगमः प्रातिः परकलत्रहरणलक्षण इत्यर्थः । तथा कन्यादूषणं कन्यागमनं क्रियते तत्साहसं । इहलोके परलोके निर्भयत्वमित्यर्थः । तथाच भारद्वाजः—

अन्यभायांपहारो यस्तथा कन्याप्रदूषणम् ।
तत्साहसं परिक्षेपं लोकद्वयभयप्रदम् ॥ १ ॥

अथ तस्य साहसस्य दृष्टान्तमाह—

यत्साहसं दशमुखदण्डिकाविनाशहेतुः सुप्रसिद्धमेव ॥ १९ ॥

टीका—रामायणे पुराणे च कथितम् ।

अथ भूयोऽपि साहसलक्षणमाह—

यत्र नाहमस्मीत्यभ्यवसायस्तत्साहसम् ॥ २० ॥

टीका—यत्र यस्मिन् कर्मणि प्रारब्धे यैर्द्रव्ये नाहमस्मीत्यङ्गवृत्त्यप्रण, पश्चादभ्यवसायं क्रियते तदेव साहसम् । तथाच भृगुः—

अद्वीकृत्यात्मनो मृत्युं यत्कर्म क्रियते नरैः ।
तत्साहसं परिक्षेपं राद्रकर्मणि निर्भयम् ॥ १ ॥

अथार्थदूषणेन यद्भवति तदाह—

अर्थदूषकः कुबेरोऽपि भवति भिक्षाभाजनम् ॥ २१ ॥

टीका—यः पुरुषोऽर्थदूषको भवति अतिव्ययं करोति, अपात्रे च प्रयच्छति स इत्यर्थः । यदि स्यात्तदा कुबेरोऽपि धनदोऽपि भवति भिक्षाभाजनं दात्र इत्यर्थः । तथाच हारीतः—

अतिव्ययं च योऽर्थस्य कुच्छते कुत्सितं सदा ।
दात्रिद्रयोपहतः स स्याद्धनदोऽपि न किं परः ॥ १ ॥

अथार्थदूषणस्य लक्षणमाह—

अतिव्ययोऽपात्रव्ययश्चार्थदूषणम् ॥ २२ ॥

टीका—पूर्वसूत्रे व्याख्यातमेतत् ।

अथाकारणरूपस्य स्वल्पमाह—

हर्षामर्षाभ्यामकारण तणाङ्कुरमपि नोपहन्यात्किंपुनर्म-
र्त्यम् ॥ २३ ॥

टीका—नोपहयात् न व्यापादयेत् । किं तत् ? तृणाङ्कुरमपि । कथम् ?
अकारणप्रयाजननायम् । काम्या ? हर्षानर्षाभ्या हर्षशब्देनाहङ्कार कथ्यते ।
अमर्ष कोपस्ताभ्या वृत्ता किंपुनर्मर्त्यं मानयम् । तथा च भारद्वाज —

तृणच्छेदोऽपि नो काया विना कायण साधुभिः ।

येन नो सिद्ध्यते किञ्चित् किंपुनर्मानुष सहम् (?) ॥ १ ॥

श्रूयते किल निष्कारणभूतावमानिर्ना यातापिरित्वलथ द्वाव-
सुरावगस्त्याश्रनाद्दिनेशतुरिति ॥ २४ ॥

टीका—एतयोर्दृत्तान्तौ महाभारतादिपुराणेषु च ज्ञय ।

यथादोष कोटिरपि गृहीता न तु खायते । अन्यायेन पुन-
स्त्वनशलाकापि गृहीता मनाः खेदयति ॥ २५ ॥

टीका—तथा च भास्कर —

गृहीता नेव तु खाय कोटिरप्यपराधिनः ।

अन्यायेन गृह्यते यद्गुणानां तृणमसिद्धम् ॥ १ ॥

अथ जनसर्गस्वहरणनृपस्य वृक्षच्छेददृष्ट्या तद्दोषेण यद्भवति तदाह—
तरच्छेदेन फलापभोगः सकृदेव ॥ २६ ॥

टीका—यदा तरोर्मूलं छेत्तुं कृतस्तदा फलोपभोगः फलप्राप्तिस्तज्जाता
सकृदेव एकवारः न द्वितीयम् । तथा राजपि यः सर्गस्व वृत्तुम्बिना हरति
शास्त्रमात्रं स एवमस्तेषां पार्श्वेत् नापरः । तथा च बल्लभदेव —

मूलच्छेदे यथा नास्ति तत्फलस्य पुनस्तथा ।

सर्गस्वहरणे तद्वन्न शृपस्य तदुद्धवः ॥ १ ॥

अथ प्रजाना विभवो नृपस्य यथा भवति तदाह—

मनाविभवो हि स्वामिनोऽद्वितीयो भाण्डागारोऽवो युक्तितस्त-
मुपमुञ्चीत ॥ २७ ॥

टीका—प्रजानां विभवः स्वामिनोऽद्वितीयं भाण्डागारलक्षणं हि स्फुटं ।
अतोऽस्मात्कारणयुक्तिनो न्यायेन तमुपमुञ्चीत अन्यायेन न गृहीयादि-
त्यर्थः । तथा च गौतमः—

प्रजानां विभवो यद्य सोऽपरः कोश एव हि ।

नृपाणां युक्तितो ग्राह्यः सोऽन्यायेन न कर्हिचित् ॥ १ ॥

अथ राजा ब्रूये गृहीते यद्भवति तदाह—

राजपरिगृहीतं नृणमपि काञ्चनं भवति जायते पूर्वसञ्चितस्या-
प्यर्थस्थापहारस्य ॥ २७ ॥

टीका—राजपरिगृहीतं नृणमपि चायेन गृहीते काञ्चनं भवति सुवर्णं
स्यात् । कथं ? यतः सञ्चितस्याप्यर्थस्थापहारस्य नाशाय भवति । तस्मा-
द्दूरस्तत्पजेत । तथाच गर्गः—

यो हरेद्द्रूपजं वित्तमपि स्वल्पतरं हि यत् ।

गृहस्थस्यापि विप्रस्य तत्राशाय प्रजायते ॥ १ ॥

अथ वाक्पाठप्यलक्षणमाह—

वाक्पाठप्यं शल्लपातादपि त्रिशिष्यते ॥ २८ ॥

टीका—त्रिशिष्यते अधिकतरं भवति । किं तत् ? वाक्पाठप्यं निष्ठुरं
वचनं प्रोक्तं । कम्पाद्विशिष्यते ? शल्लपातादपि । तस्माद्दरं शल्लपातः
वृत्तं सुजनस्य न निष्ठुरं वचनं प्रोक्तम् । तथा च निष्ठुरः—

वाक्पाठप्यकारौद्रतमा भयन्ति धैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।

परस्य मर्मस्वपिते पतन्ति तान् पण्डितो नैव क्षिपेत्परसु ॥ १ ॥

अथ परुषमचनस्य लक्षणमाह—

जातिवयोवृत्तविद्यादोषाणामनुचितं वचो वाक्पारुष्यम् ॥ २९ ॥

टीका—यद्वचो वचन अनुचित अयोग्य । केपा^१ जातिवयोवृत्तविद्यादोषाणां तद्वाक्पारुष्यं । येन वचनेन जात्य कुलीनोऽकुलीन कथ्यते, तथा निद्वन्द्वमूर्ख कथ्यते, तथा अदोषो बहुदोष कथ्यते, तत्पारुष्यम् । तथाच जैमिनि —

जातिपारुष्यवित्ताख्यान् निर्दोषान्यस्तु भर्त्सयेत् ।
तद्गुणैर्वामता नीतेः पारुष्यं तत्र कारयेत् ॥ १ ॥

अथ स्त्रियमपत्यं भृत्यं च यथा विनयं ग्राहयेत्तथाह—

स्त्रियमपत्यं भृत्यं च तपोवत्त्वा विनयं ग्राहयेद्यथा हृदय-
प्रविष्टाच्छल्यादिव न ते दुर्मनायन्ते ॥ ३० ॥

टीका—ग्राहयेद् ग्राहणयुक्तान् कारयेत् । कं^१ विनयं । का^२ स्त्रियं भार्या तथा अपत्यं तथा भृत्यं सेवकं शिष्येतानि विनयं ग्राहयितव्यानि, यथा सविनयानि भवन्ति तथा करणीयानि । यथा ते त्रयेऽपि पूर्यन्ते । स्त्री-पुत्रभृत्या न दुर्मनायन्ते अन्यमनस्का न भवन्ति तथा कार्यम् । कस्मादियं^३ शल्यादिन हृदयप्रविष्टात् । हृदयप्रविष्टे शल्पे यथा मनसि दुःखं भवति तथा ते न कर्त्तव्याः, यथा सानन्दा भवन्तीति । तथा च शुक्र —

भार्याभृत्यस्तुता यस्य वाक्पारुष्यं तुदुःखिताः ।
भवन्ति तस्य नो सौख्यं तेषां पार्श्वोत्पजायते ॥ १ ॥

अथ दण्डपारुष्यमाह—

वधः परिकेशोर्ध्वहरणमक्रमेण दण्डपारुष्यम् ॥ ३१ ॥

१ अत्र “जातिविद्यावृत्तान्यान्” इतिपदं एकीचीनं भवति ।

टीका—यदक्रमेणान्यायेन कस्यचिद्बन्धुः क्रियते, तथा केशो गुप्ति-
पात अर्थग्रहण द्रव्यापहारस्तदण्डपारुष्यमुच्यते । तस्मात्तत्र कार्यमिति ।
तथा च गुरु —

बन्धुः केशापहार य प्रजानां कुरुते नृप ।
अन्यायेन हि तत्प्रोक्तं दण्डपारुष्यमेव च ॥ १ ॥

अथ व्यसनोपहतस्य राज्ञो यद्भवति तदाह—
एकेनापि व्यसनेनोपहतश्चतुरङ्गोपि राजा विनश्यति किं पुनर्न सतीभिः ॥
टीका—गतार्थमेतत् ।

इति व्यसनसमुद्देशः ।

११ स्वामिसमुद्देशः ।

अधुना स्वामिसमुद्देशो व्याख्यायते । तत्रादावेव स्वामिनो लक्षणमाह—
धार्मिकः कुलाभिजनाचारविशुद्धः प्रतापवान्प्रयानुगतवृत्तिश्च
स्वामी ॥ १ ॥

टीका—य स्वामी राजा भवति स किंरिशिष्टः । धार्मिकस्तान् ।
तथा कुलाचारविजनविशुद्धः स्वकुले योऽसौ आचारो व्यवहारस्तेन यद-
भिजनत्वं कुलीनत्वं तेन विशुद्धो निर्मलः तथा प्रतापवान् पूर्वपुण्यसम्पन्नः ।

(१) गुप्ति- करणार भाषायां जेतयाना इति प्रसिद्धः ।

(२) पुस्तकान्तरे “ अष्टादशभिः ” इति पाठः । तानि चैवं भवति—
१ कथाधर्कः, २ मद्यपानं, ३ मृगया, ४ शूरा, ५ पैसल्यं, ६ दिवास्वाप, ७ पर-
परीवादः, ८ भीताधर्कः, ९ नृत्याधर्कः, १० पादिभाधर्कः, ११ कृष्णगन्धम्,
१२ र्व्यादस्त्र, १३ साहस, १४ अर्थद्वयम्, १५ अकारणवध, १६ द्रव्यहरणं,
१७ शापारथ्यं, १८ दण्डपारुष्यमिति प्रतिपादितानि चैवमेव प्रन्वयन्ती ।

तथा नयानुगतवृत्तिः नयो नीतिस्तदनुगा तदनुयायिनी वृत्तिरर्त्तनं यस्येति ।
तथा च शुकः—

धार्मिको यः कुलाचारैर्यिशुद्धः पुण्यवाग्रयो ।
स स्वामी कुरुते राज्य विशुद्धं राज्यकण्ठकैः ॥ १ ॥

अथ भूयोऽपि स्वामिना यादृशेन भाष्यं तदाह—

कोपप्रसादयोः स्वतन्त्रः ॥ २ ॥

टीका—तथा यः स्वामी स्वतन्त्रः स्वायत्तः कस्यचिन्न परवशाः ।
कयोः ? कोपप्रसादयोः । यः स्वमतेन कुपितः पापानां निग्रहं करोति तुष्टस्तु
साधूनामुपकारं करोति स स्वामी प्रोच्यते । तथा च गर्गः—

स्वायत्तः कुरुते यश्च निग्रहानुग्रहौ जने ।
पापे साधुसमाचारे स स्वामी नेतरः स्मृतः ॥ १ ॥

अथ भूयोऽपि स्वामिलक्षणमाह—

आत्मातिशयं धनं वा यस्यास्ति स स्वामी ॥ ३ ॥

टीका—यस्यात्मातिशयं अहममानमस्ति धनं वा विचते स स्वामी ।
तथा च गुरुः—

आत्मा च विचते यस्य धनं वा विचते बहु ।
स स्वामी प्रोच्यते लोकैर्नेतरोऽथ कथंचन ॥ १ ॥

अथ प्रवृत्तीनां स्वरूपमाह—

स्वामिमूलाः सर्वाः प्रकृतयोऽभिप्रेतार्ययोजनाय भवन्ति
नास्वामिकाः ॥ ४ ॥

टीका—स्वामी मूलं आद्यं यासां ता स्वामिमूलाः । किमर्थं ? अभि-
प्रेतयोजनाय अभिप्रेता ये वाञ्छिताधिकारास्तेषु योजनाय अधिकारयोज-
नाय नास्वामिका न स्वामिरहितास्ताः स्वकीयमधिकारं लभन्ते । तथा
च गर्गः—

स्वामिना विद्यमानत स्वाधिकारानवाप्नुयात् ।

सर्वा प्रवृत्तयो नैव विना तेन समाप्नुयु ॥ १ ॥

अथाऽमूलाना प्रकृतीना यद्भवति तदाह—

उच्छिन्नमूलेषु तरुषु किं कुर्यात्पुरुषमयतनः ॥ ५ ॥

टीका—यदा उच्छिन्नमूला वृक्षा भवन्ति तदा तेषु किं कुर्यात् पुरुष-
प्रयत्नः । पुरुषाणा प्रयत्नः पुष्पफलार्थः । एव च स्वामिरहिते राज्ये किं
कुर्यात्प्रकृतिपुरुषाणा स्वामिकारार्थं प्रयत्नः । तथा च भागुरि —

उच्छिन्नमूलेषु वृक्षेषु यथा नो पश्य्याद्विषम् ।

तथा स्वामिपिढानाना प्रकृतीना न वाच्छिन्नम् ॥ १ ॥

अथासयनादिनो यद्भवति तदाह—

असत्पवादिनो नश्यन्ति सर्वे गुणाः ॥ ६ ॥

टीका—असयनादिनः पुरुषस्य ये भवन्ति गुणाः शैल्युत्थनिवा-
दयस्ते सर्वे नश्यन्ति तस्मादसयः न भूयात् । तथा च रैम्य —

कुलशालाद्भवा ये च गुणा विद्यादयोऽपरा ।

ते सखे नाशमायान्ति य मिथ्यायचनात्मका ॥ १ ॥

अथ वज्रकणु यद्भवति तदाह—

वज्रकणु न परिजनो नापि चिरायुः ॥ ७ ॥

टीका—ये पुरुषा परवज्रका भवन्ति तेषा परिजनः परिप्रदो न
भवति, तथा चिरायुश्चिरजीवितः न स्यात् । तस्मात्परवज्रनः न कार्यम् ।
तथा च भागुरि —

यः पुमान् वचनासत्तस्तस्य न स्यात्परिग्रहः ।

न चिरः जायित तस्मात्सन्निरस्त्याल्य हि वज्रतम् ॥ १ ॥

अथ यथा लौकस्य पुमान् प्रियो भवति तदाह—

स मियो लोकाना योऽर्थं ददाति ॥ ८ ॥

टीका—स पुरुष प्रिया बहभो भवति । केया ' लाकाना । किंकि-
शिष्ठे ' यो ददाति । क ' अर्थे अत्यजोऽपि । तथा चात्रि —

अन्त्यजोऽपि च पापोऽपि लोकगह्योऽपि निर्देय ।
लोकाना बहभ सोऽत्र या ददाति निज धनम् ॥ १ ॥

अथ दातृस्वरूपमाह—

स दाता महान् यस्य नास्ति प्रत्याशोपहत चेतः ॥ ९ ॥

टीका—स दाता महानुत्तमो यस्य नास्ति । किं तत् ' चेत । किं-
प्रिशिष्ट ' प्रत्याशोपहत, पुनस्तस्य पार्श्वोऽसौ लाभस्तेन उपहत दूषित-
मिति । तथा च ऋषिपुत्रक —

दत्या दान पुनर्योऽत्र तस्माद्दाम प्रवञ्छति ।
प्रग्रहीतु सकाशाच्च तद्दान व्यर्थता वजेत् ॥ १ ॥

अथ प्रत्युपकारेण कृतेन यद्भवति तदाह—

प्रत्युपकर्तृरूपकारः सवृद्धिकोऽर्थन्यास इव तज्जन्मान्तरेषु च
न केषां ऋण येषामप्रत्युपकारमनुभवनम् ॥ १० ॥

टीका—प्रत्युपकर्तु सम्बन्धी य उपकार सं कथभूत ' सवृद्धि-
कोऽर्थन्यास इव यान्न प्रत्युपकार करोति कालान्तरेण वर्द्धते । येषाम-
प्रत्युपकार प्रत्युपकाररहितमनुभवन । ये परोपकारमनुभवन्ति तेन ते तेषां
तद्वण जमातरषु न जम प्राप्नुयात् ।

तथा च ऋषिपुत्रक —

उपकार शृङ्खित्वा य प्रकरोति पुनर्नवा ।
जन्मान्तरेषु तत्तस्य वृद्धिं याति कुलीदवत् ॥ १ ॥

किं तथा गवा या न क्षरति क्षीरम् ॥ ११ ॥

किं तेन प्रसादेन यो न पूरयत्याशाम् ॥ १२ ॥

टीका—गताधीमेतात्सूत्रद्वयम् ।

क्षुद्रपरिवारस्य नृपस्य यद्भवति तदाह—

क्षुद्रपरिपत्कः सर्पाश्रय इव न कस्यापि सेव्यः ॥ १३ ॥

टीका—परिपत्कश्चेन्न सभा उच्यते तस्यां यस्य क्षुद्रा दुर्जना अमत्या भवन्ति तस्या सभायां य उपनिशति स राजा न कस्य सेव्यो भवति ।
ए इव ? सर्पाश्रय इव । यत्र गृहे सर्पा भवन्ति तत्र यथा कोऽपि प्रवेशं न करोति तथा तस्यापि पार्श्वे न कोऽपि गच्छति । तथा च गुरुः—

हंसाकारोऽपि चेद्राजा गृध्राकारैः सभासदै ।

असेव्य स्यात्स लोकस्य तस्यै इव संश्रय ॥ १ ॥

अध्वजतज्ञस्य नृपतेर्यद्भवति तदाह—

अकृतज्ञस्य व्यसनेषु न सहन्ते सहायाः ॥ १४ ॥

टीका—न सहन्ते न सहायत्वं कुर्वन्ति । के ते ? सहायाः प्रधान-
सेवकाः । केषु ? व्यसनेषु आपत्कालेषु । कस्य ? अकृतज्ञस्य । यः कृत्यं न
जानति तस्य व्यसनेषु सहायाः सेवकाः सहायता न कुर्वन्ति तस्मात्कृत-
ज्ञेन भूसुजा भाव्यम् ॥ तथा च जैमिनिः—

अकृतज्ञस्य भूपस्य व्यसने समुपस्थिते ।

सहाय्यं न करोत्येव कश्चिदात्तोऽपि मानयः ॥ १ ॥

अविशेषज्ञस्य नृपतेर्यद्भवति तदाह—

अविशेषज्ञो विशिष्टैर्नाश्रीयते ॥ १५ ॥

टीका—नाश्रीयते न सेव्यते । कैः ? विशिष्टैः साधुभिः । कोऽज्ञो ?
अविशेषज्ञो राजा ॥ तथा च शुक्रः—

पाचं मणिं मणिं काचं यो घृत्ति पृथिवीपतिः ।

सामान्योऽपि न तं सेवेत् किं पुनर्विशुधो जन ॥ १ ॥

अथ कदर्यस्य राज्ञो यद्भवति तदाह—

आत्मम्भरिः परित्यज्यते कलत्रेणापि ॥ १६ ॥

टीका—परित्यज्यते । केन ? कलत्रेणापि । कोऽसौ ? आत्मम्भरि
आमान केरलं विभर्ति पोषयति । यो न कस्यचित्किञ्चिद्दाति स धाम-
म्भरि कथ्यते । तथा च गुरु —

उपार्जित यो नो दद्यात्कस्यचिद्भक्षयेत्स्वयम् ।

आत्मम्भरि स विज्ञेयस्त्यज्यते भार्ययापि च ॥ १ ॥

अथानुसाहस्य स्वरूपमाह—

अनुत्साहः सर्वव्यसनानामागमनद्वारम् ॥ १७ ॥

टीका—अनुत्साह आलस्योपश्रुति स सर्वव्यसनानां सर्वोपदां
योऽसौ आगम आगतिस्तस्य द्वार, तेन द्वारेण सर्वव्यसनानि, समा-
याति । तथा च वादरायण —

आलस्योपहृता यस्तु पुरुष सप्रजायते ।

व्यसनानि न त वापि सन्त्यजन्ति बन्धनम् ॥ १ ॥

अथोत्साहगुणानाह—

शौर्यममर्षः शीघ्रकारिता सत्वर्मप्रवीणत्वमुत्साहगुणाः ॥ १८ ॥

टीका—उत्साह उपमस्तस्य तारुण्यैर्ष्यं गुण, तथा अमर्ष पराप-
कारे कृते कोप, तथा शीघ्रकारिता सर्वेषु कर्मसु अमन्दता, तथा तत्रर्म-
प्रवीणत्वमिति सर्वे उत्साहगुणा । तथाच शोभक —

शौर्यं वार्यार्थकोपश्च शीघ्रता सर्वकर्मसु ।

सत्वर्मण प्रवीणत्वमुत्साहस्य गुणा स्मृता ॥ १ ॥

अथन्यायप्रवृत्तस्य यद्भवति तदाह—

अन्यायप्रवृत्तस्य न चिरं सम्पदो भवन्ति ॥ १९ ॥

टीका—यः पुमानन्यायेन वर्तते तस्य चिरं प्रभूतकालं न सम्पद्ये
लक्ष्यो भवति । तथा चात्रिः—

अन्यायेन प्रवृत्तस्य न चिरं सन्ति सम्पदः ।

अपि दौर्भेसमेतस्य प्रभूतयिभयस्य च ॥ १ ॥

अथ स्वेच्छाचारिणः पुरुषस्य यद्भवति तदाह—

यत्किञ्चनकारी स्वैः परैर्वाभिहन्यते ॥ २० ॥

टीका—यत्किञ्चनकारी यः स्वेच्छया वर्तते न कनपि घृच्छति न
कस्यापिद्वचनं शृणोति स हन्यते व्यापायते । कैः ? परैः शत्रुभिः
स्वैर्वा पश्यते । तथा चात्रिः—

स्वेच्छया वर्तते यस्तु न धृजान् परिघृच्छति ।

स परिहन्यते नूनमात्मीर्यया निरदुःशाः ॥ १ ॥

अथैश्वर्यस्य स्वरूपमाह—

आज्ञाफलमैश्वर्यम् ॥ २१ ॥

टीका—यदैश्वर्यं प्रभुता तस्य फलं । काऽसौ ? आज्ञा आदेशो नान्यत् ।
तथा च षष्ठमदेन.—

स एव मोच्यते राजा यस्याज्ञा सर्वतः स्थिता ।

अभिपेक्षो घणस्यापि व्यजनं षट्श्रेय च ॥ १ ॥

अथ राज्ञः स्वरूपमाह—

राजाज्ञा हि सर्वेषामलङ्घ्यः प्राकारः ॥ २२ ॥

टीका—योऽसौ राजा भवति स किंविशिष्टः ? सर्वेषां मर्त्यानामलङ्घ्योऽ-
नतिक्रमणीयः । क इव प्राकार इव । तथा च गुरुः—

अलङ्घ्यो यो भवेद्राजा प्राकार इव मानवेः ।

यमादेशमसौ दद्यात् कार्यं एव हि स ध्रुवम् ॥ १ ॥

अथ मूर्खोऽपि राजा यादृग् भवति तदाह—

आज्ञामहकारिणं पुनमपि न सहेत ॥ २३ ॥

टीका—न सहेत न क्षमेत । कं ? पुनमपि । किञ्चिद्विष्टं ? आज्ञामह-
कारिणं । य आज्ञामहं करोति स पुत्रोऽपि त्याग्यः । यत्. आज्ञाप्रधानो
राजा । तथा च नारदः—

आज्ञामहो नरेन्द्राणामशत्रो वध उच्यते ।

प्राणार्थिभिर्न पतन्त्यस्तस्मात् सोऽत्र कथंचन ॥ १ ॥

भूयोऽपि भूपस्वल्पमाह—

कस्तस्य चित्रगतस्य च विशेषो यस्याज्ञा नास्ति ॥ २४ ॥

टीका—यस्य राज्ञ आज्ञामहो जनैः क्रियते तस्य चित्रगतस्य चित्र-
लेखितस्य च को विशेषः । यथा चित्रलेखितो राजा नाज्ञा प्रपच्छति तथा
सोऽपि मन्तव्यः । तथा च गुरु —

यस्याशां नैव कुर्वन्ति भूमौ भूपस्य मानवा ।

भालेख्यगः स मन्तव्यो न मनुष्य कथंचन ॥ १ ॥

अथ राजारुद्धस्य यत्कर्तव्यं तदाह—

राजाशावरुद्धस्य तदाज्ञां न भजेत् ॥ २५ ॥

टीका—न भजेत् न करयेत् । काग् ? आशमादेशं । कस्य ? राजा-
रुद्धस्य । यो राज्ञ आज्ञा न करोति तस्याज्ञा न पश्येति नीतिः । तथा च
भारद्वाज —

विद्वदो पश्यते यस्तु भूपतेः तद् मानवः ।

तस्यासां पश्यते यस्तु स दण्डार्थो भवेत्परः ॥ १ ॥

अथ पुरुषेण यत्कर्तव्यं तदाह—

परमर्माकार्यमश्रद्धेयं च न भापेत् ॥ २६ ॥

टीका—न भावेत् न वक्तव्यम् । किं तत् ! परमर्म परगुह्यं । कथं न भावेत् ! अकार्यं प्रयोजनरहितं तथा अश्रद्धेयं यत्र घटते इति । तथा च भागुरिः—

परमर्म न पत्तव्यं पार्ययाह्यं कथंचन ।

अश्रद्धेयं च विज्ञेयं य इच्छेद्धितमात्मनः ॥ १ ॥

विपमाचारमनभिजातं न भजेत् ॥ २७ ॥

अथ विकारिणि प्रभौ यद्भवति तदाह—

विकारिणि प्रभौ का नाम न विरज्यते ॥ २८ ॥

टीका—विकारिणि प्रभौ विकारयुक्ते स्वामिनि का नामाहो न विरज्येत न विरक्तं करोति ! अपितु सर्वोऽपि जनो विरक्तो भवति । तस्मात्स्वामिनः विकृतिर्न कार्या । यथा च हारीतः—

विकारान् कुरुते योऽत्र प्रकृत्या नैव तिष्ठति ।

प्रभोस्तस्य विरज्येत निजा अपि च बन्धवः ॥ १ ॥

अथाधर्मपरे राशि यद्भवति तदाह—

अधर्मपरे राशि को नाम नाधर्मपरः ॥ २९ ॥

टीका— यत्र राजा अधर्मपरे भवति तत्र को नामाऽपरोऽन्यो नाधर्मपरो भवति ! अपितु सर्वोऽपि जनः पापानुरक्तो भवति । तथा च व्यासः—

राशि धर्मिणि धर्मिष्ठां पापे पापां समे समाम् ।

राजानमनुवर्त्तन्ते यथा राजा तथा प्रजा ॥ १ ॥

अथ राजावज्ञातस्य यद्भवति तदाह—

राजावज्ञातो यः स सर्वैरवज्ञायते ॥ ३० ॥

१ अस्य सूत्रस्य टीका नास्ति—मुद्रितपुस्तके “ यत्र समाचार वाऽनभिजातं भवेत् ” अपरे च “ वेदसाधार वानभिजातं न भजेत् ” इति सूत्रम् ॥

टीका—राज्ञा य पुरुषोऽनज्ञातो भवति स सर्वरूपि अनज्ञायते ।
तस्य न कोऽप्यादर करोति । तथा च नारद —

अवज्ञातस्तु यो राज्ञा स विद्वानपि मानवे ।
अवज्ञायेत मूर्खोऽपि पूज्यते नृपपूजित ॥ १ ॥

तमेव दृढयति—

पूजितं पूजयन्ति लोकाः ॥ ३१ ॥

टीका—गतार्थमेतत् ।

अथ राज्ञा यत्कर्त्तव्यं तदाह—

प्रजाकार्यं स्वयमेव पश्येत् ॥ ३२ ॥

टीका—यत्रजाना कार्यं प्रजाप्रयोजनं तस्थय पश्येत् विचारयेत् ।
मान्यै । यतोऽन्येऽधिकृता लकोचया विचारयन्ति । तथा च देवद —

ये स्युर्विचारका राज्ञामुत्कोचा प्राप्यतेऽन्यथा ।
विचारयन्ति कार्याणि तत्पापं नृपतेर्यत ॥ १ ॥

तथा भूयोऽपि राज्ञा यत्कर्त्तव्यं तदाह—

यथावसरमसङ्गं द्वारं कारयेत् ॥ ३३ ॥

टीका—यथावसरं प्रस्तावमनतिक्रम्य कुर्यात् । किं तत् ' द्वारं राजद्वारं ।
किंविशिष्टं कुर्यात् ' प्रसङ्गं यथा कश्चिप्रविराति तथा कार्यम् । तथा
च गर्ग —

मुष्णयावसरमेकं च द्वारं गुप्तं प्रकाशयेत् ।
प्रस्तावेऽपि परिज्ञातो न द्रष्टव्यो महीसुजा ॥ १ ॥

अथ दुर्दर्शस्य भूपतेर्यद्भवति तदाह—

दुर्दर्शो हि राजा कार्याकार्यविपर्यासमासन्नैः कार्यते द्विपताम-
विसन्धानीयश्च भवति ॥ ३४ ॥

टीका—यो राजा केनाऽपि सह दर्शनं न करोति एकान्तशीलेऽस्ति
 तस्य कार्यते काराप्यते । कं ? कार्यकार्यनिपर्यासं व्यत्यय आसले । कै ?
 सचिवाद्यैः । तस्मादरसरः कार्य । यथा च राजपुत्र —

ज्ञानिनं धनिनं दीनं योगिनं चार्त्तिसंयुतम् ।

द्वारस्थं य उपेक्षेत स त्रिधा समुपेक्ष्यते ॥ १ ॥

न केवलं स राजा कार्यकार्यनिपर्यासं काराप्यते, अपरमपि संघा-
 नीयो भवति सन्धानरहितो भवति । केपा ? द्विपता शत्रूणां । ये तस्य
 शत्रवो भवन्ति ते सन्धान तेन कृतं यत्पूर्वमासीत् तत्परित्यजन्ति । तथा
 च गी —

स्त्रीसमासकचित्तो यः क्षितिपः संभ्रजायते ।

वामतां सर्वदृष्ट्येषु सखिवैर्नीयतेऽत्तिभिः ॥ १ ॥

अथ नियोगिना यथा जीवनोपायो भवति तदाह—

वैद्येषु श्रीमतां व्याधिबर्द्धनादिव नियोगिषु भर्तृव्यसनादपरो
 नास्ति जीवनोपायः ॥ ३५ ॥

टीका—नास्ति न विद्यते । कोऽसौ ? जीवनोपाय वर्त्तनं । किंविशिष्टः ?
 अपरोऽद्वितीय । केषु ? नियोगिषु । कथिनः ? वैद्येष्विव । कस्मात् ? व्याधि-
 बर्द्धनात् यथा जीवनोपायो वैद्यानां भवति तथा नियोगिना स्वामिव्यसने
 बृद्धे जीवनोपाय । तथा च रैभ्य —

ईश्वरणां यथा व्याधिबैद्यानां निचिरुत्तम ।

नियोगिनां तथा श्रेयः स्वामिव्यसनसम्भवः ॥ १ ॥

अथ कार्पाणिना विषये भृशुजा यःकर्त्तव्य तदाह—

कार्पाणिनः पुरपान् लक्षलुब्धानिशाचराणां भूतमलीष
 कृपात् ॥ ३६ ॥

टीका—न कुर्यात् न विधीयते पुरुषान् । किंनिशिष्टन् * कार्यार्थिनः
समायातान् । केषा * भूतबलीन् लञ्जलुञ्जानिशाचराणां लुञ्जकशब्देन
उक्तोच लुञ्जाशब्देन बलात्कार एत एव निशाचरा राक्षसा । एतदुक्तं
भवति—ये भूतरलयो दीयन्ते ते काकादीना दीयते न निशाचराणां ।
निशाचराणां दत्तैरेभि श्रेयो न भवति एव लञ्जलुञ्जादिभि चण्डै
कार्यार्थिनो ये गृह्यते ते तान्निर्द्रव्या भवन्ति राज्ञ कोशक्षितिर्भवति
तस्मात्तै सह दर्शनं कृत्वा कार्यसाधना ह्यत्र कर्तव्या । तथा च शुक्ल —
कार्यार्थिन समायातान् यच्च भूषो न पश्यति ।
स चाङ्गृह्यते तथा दत्त कोशे न जायते ॥ १ ॥

अथ लञ्जलुञ्जास्वरूपमाह—

लञ्जलुञ्जा हि सर्वपातकानामागमनद्वारम् ॥ ३७ ॥

टीका—योऽसौ लञ्जलुञ्जाव्यवहार स हि स्पुट सर्वपातकानां
आगमनद्वार स्यात्तत्र कार्यं । यतस्तद्द्वारेण सर्वपातकानि समागच्छन्ति ।
तथा च वसिष्ठ —

लञ्जलुञ्जानको यस्य चाटकर्मरतो नर ।

तस्मिन् सर्वाणि पापानि सञ्चयन्तीति सर्वदा ॥ १ ॥

अथ लञ्जोपजीवितो यत्पुनरिति तदाह—

मातुः स्तनमपि लुञ्जन्ति लञ्जापजीविनः ॥ ३८ ॥

टीका—लञ्जापजीविना येऽत्र ते जनयास्तनमपि भक्षयति काऽ-
न्येषा कथा । तथा च भारद्वाज —

लञ्जोपजीविनो येऽत्र जनन्या अपि च स्तनम् ।

भक्षयन्ति सुनिश्चया अन्यलोकस्य का कथा ॥ १ ॥

अथ लुञ्जेन कार्यकारिणि स्वामिनो यत् क्रियते तदाह—

लुञ्जेन कार्यकारिभिरुर्ध्वः स्वामी विनीयते ॥ ३९ ॥

टीका—मित्रीयते । परमश कियते कोऽसौ ' स्वामी प्रमु । कै ?
कार्यकारिणि । केन कृत्वा ' लक्ष्मेन चाटक्रियया । तथा च भृगु —

लक्ष्मेन कर्मणा यत्र कार्यं कुर्वन्ति भूयते ।

बिभ्रतिमपि चात्मानं नो जानाति स मूढधी ॥ १ ॥

अथ लक्ष्मालाभेन या नृपस्य लाभो भवति तत्स्वरूपमाह—

प्राप्तादध्वंसनेन लोहकीलकलाभ इव लक्ष्मेन राज्ञोऽर्थलाभः ४०

टीका—याऽर्थलाभो भवति । कस्य ' भूयते । केन कृत्वा ' लक्ष्मेन
बलाकारप्रदणेन । स किमिच्छितो लाभ ' लोहकीलकलाभ इव । कस्मिन्
कृते ' प्राप्तादधिपसने कुत । यथा लोहकीलकार्ये प्राप्तादधिपस
क्रियते एव बलाकारेण यो लाभ स तानमात्र । तथा च गर्ग —

लक्ष्मद्वारेण यो लाभो भूमिपाना स कीदृशः ।

लोहकीलकलाभस्तु यथा प्राप्तादध्वंसने ॥ १ ॥

अथ लक्ष्मेन कर्मणा कृतेन राज्ञो यद्भवति तदाह—

राज्ञो लक्ष्मेन कार्यकरणे कस्य नाम कल्याणम् ॥४१॥

टीका—नामाहो कस्य कल्याणं शुभं भवति । कस्मिन् ' लक्ष्मेन कार्य-
करणे बलाकारेण हर्षणे कस्य राज्ञो भूपस्य समुधाः किमपि केऽपि यदि
बलाकारं करोति तत्कल्याणं न भवति । तथाच माण्डार —

लक्ष्मद्वारमाधित्यं यो राजोत्थयन् हरेत् ।

न तस्य किञ्चित् कल्याणं कदाचित्संप्रजायते ॥ १ ॥

अथ राजापि लक्ष्मद्वारेण नित्तमुपार्जयति तदा यद्भवति तदाह—

देवतापि यदि चौरैरुप मिलति कुतः मजानां कुशलम् ॥४२॥

टीका—देवता दुर्गापि सा चौराणां मिलति साहाय्यं करोति, तदा
प्रजानां कुतः कल्याणं क्षेमं न कस्मादपि भवतीत्यर्थः । एव यदा राजापि
लक्ष्मद्वारं भवति तदा प्रजानां कुतः कल्याणं स्यात् । तथा चात्रि —

राज्ञो लुञ्जामवृत्तस्य कीदृक् स्याज्जनतासुखम् ।
यथा दुर्गाप्रसादेन चौरौपरि कृतेन च ॥ १ ॥

अथ लुञ्जनार्थदर्शनेन यद्भवति तदाह—

लुञ्जेनायोंपाश्रयं दर्शयत् देशं कोशं मित्रं तन्त्रं च भक्षयति ।४३।

टीका—लुञ्जेन यो राजाऽर्थोपाश्रयं दर्शयति स किं करोति ! नाश
नयति । कं ' देशं कोशं भाण्डागारं तथा मित्रमिष्टं च तथा तन्त्रं सैन्यं
सर्भमेतन्नाशयति । तस्मात्लुञ्जार्थदर्शनं न कर्षमिति । तथाच भागुरि —

दर्शनं लुञ्जनार्थस्य यः करोति महीपति ।

स देशकोपमित्राणां तन्त्रस्य च क्षयकरः ॥ १ ॥

अथ राज्ञोऽन्यायकरणस्य यद्भवति तदाह—

राज्ञोऽन्यायकरणं समुद्रस्य मर्षादालङ्घनमादित्यस्य तमः-
पोपणं मानुश्चापल्यभक्षणमिति फलिकालविजृम्भितानि ॥ ४४ ॥

टीका—राजा फलिकालकृतास्य च कारणम् ।

अथ न्यायतः परिपालके राज्ञि प्रजानां यद्भवति तदाह—

न्यायतः परिपालके राज्ञि प्रजानां कामदुघा भवन्ति सर्वा
दिशः ॥ ४५ ॥

टीका—यदि राजा न्यायेन परिपालनं करोति तदाजाना सर्वा दिशः
कामदुघा भवन्ति । कार्यं कृपिवाणिभ्यकुसीदकरणादिभिः सर्वलोकः
सर्वासु दिक्षु वाञ्छितं प्राप्नोतीत्यर्थः । तथाच—

राज्ञि चिन्तापरि देशे स्वार्थसिद्धिः प्रजायते ।

क्षेमेण कर्षकाः तस्यं प्राप्नुयुर्धनिनो धनम् ॥ १ ॥

अथान्यदपि यद्भवति तदाह—

। काले वर्षति मयवान्, सर्वाथैतयः प्रशाम्यन्ति, राजानमनु-
वर्त्तन्ते सर्वेऽपि लोकपालाः ॥ ४६ ॥

टीका—ये लोकपालाः शक्रप्रभृतयस्ते राजानमनुवर्चन्ते । यदि राजा परिपालको भवति तल्लोकपाला अपि तस्य राष्ट्रे वृष्ट्यादिभिः प्रजासैव्यं कुर्वन्ति । यदि पुन राजा लज्जादिभिः पीडयति । तथा च गुरु—

इन्द्रादिलोकपाला ये पार्थिवे परिपालके ।

पालयन्ति च तद्राष्ट्रं धामे धामं च कुर्वन्ते ॥ १ ॥

अथ राजा मध्यमोऽप्युत्तमो येन भवति तदाह—

तेन मध्यममप्युत्तमं लोकपालं राजानमाहुः ॥ ४७ ॥

टीका—तेन कारणेनाहुः कथयन्तिस्म । के ? जना लोका । क ?

राजान । किंरिशिष्टं ? उत्तम । किंरिशिष्टमपि ? मध्यममपि । कथमूत ?

लोकपालं प्रजारक्षणतत्परम् । तथा च रैम्य —

लज्जादिभिरतो राजा मध्यमोऽप्यथ मानवे ।

ऋणायते यस्तु लोधानां सम्यक्स्वात्परिपालकः ॥ १ ॥

अथ राजा लोकस्य यत्कर्तव्यं तदाह—

अव्यसनेन क्षीणयनान् मूलधनमदानेन सम्भावयेत् ॥ ४८ ॥

टीका—उच्चरकवित्तप्रदानेन । तथाच शुक —

प्रतिकं च शतं वृद्ध्या देयं राजा कुटुम्बिने ।

सीवमानाय नो देयं धताद्येर्निर्घनाय च ॥ १ ॥

अथ राजा वृथिर्ना यादृशी भवति तदाह—

राज्ञो हि समुद्रावधिर्मही कुटुम्बं, कलत्राणि च वंशवर्द्धनक्षेत्राणि ४९

टीका—गतार्थमेतत् ।

अथ राजार्थिना यत्कर्तव्यं तदाह—

आर्थिनामुपायनमभतिकुर्वाणो न गृह्णीयात् ॥ ५० ॥

टीका—न गृह्णीयात् तेषा यदि कार्यार्थिना कार्यं न साधयति ।
- असिद्धे च तस्मिन् दौर्गुण्यं कामर्पणीयमिति । तथा च नारदः—

उपायन न गृह्यायाद्यदि कार्यं न साधयेत् ।

अर्थिना पृथ्यापालो नो चेद्यानि स धाच्यताम् ॥ १ ॥

अथान्यदपि राज्ञो यत्कर्त्तव्यं तदाह—

आगन्तुर्करसहनैश्च सह नर्मं न कुर्यात् ॥ ५१ ॥

टीका—न कुर्यात् न कर्त्तव्यं । किं नर्मं हास्य । कथं सह सार्द्धं ।
कैः आगन्तुर्करैर्वाहैः, तथा असहनैर्यैः नर्मं क्रीणं न सहन्ते । तथा च
शौनक —

हास्यकेलिं न कुर्यात् भूप सार्द्धं समागते ।

ये चापि न सहन्तेस्म दौषोऽथ द्वि पतोऽपर ॥ १ ॥

अथ भूपोऽपि राज्ञो यत्कर्त्तव्यं तदाह—

पूज्यैः सह नाधिकं वदेत् ॥ ५२ ॥

टीका—पूज्यैर्नमस्तुभ्यै सह न अधिकं वदेत् न विवादं कुर्यात् ।
तथा च शुक्र —

पूज्यैः सह विवादं यं कुर्वते मतिवर्जितं ।

स निन्दा लभते लोके परत्र नरकं व्रजेत् ॥ १ ॥

अथ भूमिजा भूपोऽपि यत्कर्त्तव्यं तदाह—

भर्तृभ्रमशक्यमपयोजनं च जननाशया परिहृशयेत् ॥ ५३ ॥

टीका—न परिहृशयेत् न कष्टभाजं कुर्यात् । कः अप्रयोजनं
कार्यरहितं । कः जनम् लोकं । किंनिशिष्टं अशक्यं । किं वार्त्तुं भर्तुं
योऽप्यित्तुं पुष्टिं नेतुं । यो जनो भर्तुं न शक्यते तन्नाशया व्यर्थया प्रयो
जननाश न हृशयेदिति । तथा च शुक्र —

पुष्टिं नेतुं न शक्येत यो जनं पृथिवीभुजा ।

वृथाशया न सङ्कश्यो विशेषान्नि प्रयोजनं ॥ १ ॥

अथ पुरुषस्य पुरुषो यथा दासो न भवति तदाह—

पुरुषस्य पुरुषो न दासः किन्तु धनस्य ॥ ५४ ॥

टीका—यत्पुरुषस्य पुरुषो दासो मृष्यतां गच्छति सामान्यहस्त-
पादादिगालविभक्तस्ततस्तस्य दासः किन्तु धनस्य दासता याति लब्धेन
निर्वाहो भवति । तथा च गुरु.—

पुमान् सामान्यगात्रोऽपि न चान्यस्य स कर्मठत् ।

यत्करोति पुन कर्म दासवत्तदनस्य च ॥ १ ॥

अथ धनहीनः पुमान्यथा भवति तदाह—

को नाम धनहीनो न भवेत्तुष्टुः ॥ ५५ ॥

टीका—नाम अहो को न स्यात् लघुर्लघुतायुक्तः । किंनिशिष्टः !
धनहीनो निमग्नहितः । तथा च कालिदासः—

रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ।

अथ विधाधनस्य भाट्टकर्ममाह—

सर्वधनेषु विद्यैव धनं प्रधानमहार्यत्वात्सहानुयायित्वाच्च ॥ ५६ ॥

टीका—सर्वेषां धनानां सुवर्णादीनां प्रधानमुत्तमं । किं तत् ? विधाधनम् ।
कस्मात् ? अहार्यत्वात् । के ? चौरादिभिः, तथा सहानुयायित्वाच्च सहगम-
नात् । यो येन शताद्यपि यद्बन् तथा चौरादयोऽपहरन्ति* । तथा मृतस्य
गृहे न तिष्ठति तस्माद्विधाधनं कार्यं । तथा च नारदः—

धनानामेव सर्वेषां विद्या धनमनुत्तमम् ।

क्षियते यत्र केनापि प्रक्षियतेन समं व्रजेत् ॥ १ ॥

अथ मूयोऽपि विद्यासाहस्यमाह—

सरित्समुद्रमिव नीचोपगतापि विद्या दुर्दर्शमपि राजानं संगम-
यति ॥ ५७ ॥

* “ यत्पुरुषोऽपि धनं तचौराश्चाऽपहरन्ति ” इति शुद्ध प्रतीत्यते ।

टीका—कमिन् ? सरिसमुद्रमिन् । यथा सरिन्द्रो नीचमार्गोपगतापि समुद्रसंगं प्राप्नोति, तथा नीचादपि उपार्जिता मिथा दुर्दर्शनेनापि राज्ञा सह दर्शनं कारयति । तथा च गुरु —

नीचादपि च यो विद्यां प्राप्नुयाद्बुद्धिमाधरः ।

दुर्दर्शमपि राजानं तत्प्रभावात्स पश्यति ॥ १ ॥

अथ राज्ञा सह दर्शनेन विज्ञस्यापि यद्भवति तदाह—

परन्तु भाग्यानां व्यापारः ॥ ५८ ॥

टीका—राज्ञा सह दर्शने जाते परन्तु भाग्याना पुण्याना तस्य विज्ञस्य व्यापारो न्यरसाय । यदि तस्य विज्ञस्य भाग्य पूर्ववृत्तं सुवृत्तं भवति ततः प्रभूतलभो भवति । अशुभं वा स्यात्तत्र किञ्चिद्भवति तत्र शिष्ये विद्यायाः प्रभुत्वम् । तथा च गुरु —

दुर्दर्शमपि राजानं विद्या दर्शयति ध्रुवम् ।

आत्मप्रभावतो लोके तस्य भाग्यानि कैवल्यम् ॥ १ ॥

अथ भूयोऽपि विद्याया माहात्म्यमाह—

सा खलु विद्या विदुषां कामधेनुर्यतो भवति समस्तजग-
त्स्थितिपरिज्ञानम् ॥ ५९ ॥

टीका—सा विद्या खलु निश्चयेन कामधेनुर्भवति । केया ऽ विदुषां । तस्या यतो भवेत् समस्तजगत्स्थितिपरिज्ञान सर्वस्मिन्नापि जगति स्थितिः स्थानं भवति, तथा परिज्ञानं भवति । तथा च शुक —

विद्या कामदुघा धेनुर्धिज्ञान समद्भ्रयते ।

यतस्तस्या प्रभावेन पूज्या स्यु सर्वतो दिशः ॥ १ ॥

अथ लोकेऽन्यत्राज्ञस्य यद्भवति तदाह—

लोकेऽन्यत्राज्ञो हि सर्वतोऽन्यस्तु माज्ञोऽप्यत्रज्ञायत एव ६०

टीका—लोकव्यवहारज्ञो यो लोकव्यवहारं जानाति स मन्दमतिरपि सर्व-
ज्ञकल्पो भवति । यस्तु पुनरन्यो लोकव्यवहारं न जानाति स प्राज्ञोऽपि
पण्डितोऽप्यनज्ञायते अज्ञा लभते जनात् । तथा च नारदः—

लोकानां व्यवहारं यो विजानाति स पण्डित ।

मूर्खोऽपि योऽथवान्यस्तु स विज्ञोऽपि यथा जडः ॥ १ ॥

अथ प्रज्ञापारङ्गतानां लक्षणमाह—

ते खलु प्रज्ञापारमिताः पुरुषा ये कुर्वन्ति परेषां प्रतिबोध-
नम् ॥ ६१ ॥

टीका—पुरुषा इति गता खलु निश्चयेन । किं ? प्रज्ञापारं मति-
पर्यन्तं ये कुर्वन्ति प्रतिबोधनं । केपा ? परेषामन्येषाम् । तथा च
लैमितिः—

अथ विज्ञाः प्रकुर्वन्ति येऽन्येषां प्रतिबोधनम् ।

सर्वज्ञास्ते परे मूर्खा यस्ते स्युर्घटदीपयत् ॥ १ ॥

अथ ये प्रतिबोधं न जनयन्ति विज्ञास्तानुद्दिश्यात्—

अनुपयोगिना किं महत्सपि जलनिधिजलेन ॥ ६२ ॥

टीका—जलनिधिजलेन समुद्रोदयेन महत्तापि प्रभूतेनाऽपि किं तेना-
नुपयोगिना अपेयेन । एव प्रभूतया विद्यया किं तथा मयाऽन्येषां प्रतिबोधो
न क्रियते । तथा च शुकः—

किं तथा विद्यया कार्यं या न बोधयत्ते परान् ।

प्रभूतेश्चापि किं तांयैर्जलधेः पर्यर्थां गतेः ॥ १ ॥

इति स्वामिसमुद्देशः ।

१८ अमात्यसमुद्देशः ।

अथामात्यसमुद्देशो व्याख्यायते । तत्रादोनेनामात्यमाहान्यमाह—

चतुरङ्गेऽस्ति द्यूते नानामात्योऽपि राजा किं पुनरन्यः ॥ १ ॥

टीका—नास्ति न विद्यते । कोऽसौ ? राजा । किंविशिष्ट ? अनमात्य.
अमात्यपरिजितः । क ? चतुरङ्गे द्यूतेऽपि किमुनरन्यं पृथिवीपति । तथा
च गुरु —

चतुरङ्गेऽपि नो द्यूते मन्त्रिणा परिवर्जितः ।

स्वराज्यं कर्तुमीशः स्यात्किंपुनः पृथिवीपतिः ॥ १ ॥

अथ मन्त्रिरहितस्य राज्ञो यद्भवति तदाह—

• नैकस्य कार्यसिद्धिरस्ति ॥ २ ॥

न ह्येकं चक्रं परिभ्रमति ॥ ३ ॥

टीका—गतार्थमेतत्सूत्रद्वयम् ।

किमवातः सेन्धनोऽपि बहिर्ज्वलति ॥ ४ ॥

टीका—बहि वैश्वानरं किं ज्वलति अपि तु न ज्वलति । किंविशिष्ट ?
सेन्धनोऽपि । पुनरपि कथंभूत ? अवातो वातरहितः । एव राजापि मन्त्रि-
रहितो राज्यं कर्तुं न शक्नोति । तथा च प्रह्लभदेव —

किं करोति समर्थोऽपि राजा मन्त्रिविचर्जितः ।

प्रदीप्तोऽपि यथा वह्निः समीरणाविना दृप्तः ॥ १ ॥

अथामात्यानां लक्षणमाह—

स्वकर्मोत्कर्षार्पणार्पणयोर्दानमानाभ्यां सहोत्पत्तिविपत्ती येषां-
तेऽमात्याः ॥ ५ ॥

टीका—दानमानाभ्यां कयो ? स्वकर्मोत्कर्षार्पणयो स्वकर्मणि योऽ-

सौ उत्कर्षे उस्ताहस्तथा योऽपकर्षो निरागता तयोर्विषये सह दानमान-
म्यां लभालामौ भवत । तथा च शुक —

अप्रसादे प्रसादे च येषां च समता स्थितिः ।

अमात्यास्ते हि विशेषा भूमिपालस्य समता ॥ १ ॥

अमायाना येऽधिकारा भवन्ति तदाह—

आयो ध्ययः स्वामिरक्षा तन्त्रपोषण चामात्यानामधिकारः ॥६॥

टीका—अमात्याना मन्त्रिणा एते चत्वारोऽधिकारा भवन्ति । आय-
स्वागतिरर्थस्य, तथा व्ययो यत्किञ्चित्कस्यचिदीयते, तथा स्वामिरक्षा राज-
परिपादन, तथा तन्त्रपोषण तन्त्रशब्देन हस्त्यद्यप्रभृत्यादि तस्य पोषण
पुष्टिकरणम् । तथा च शुक —

आगतिर्ययस्तयुक्ता तथा स्वामिप्ररक्षणम् ।

तन्त्रस्य पोषण कार्य मन्त्रिभि सर्वदैव हि ॥ १ ॥

अथायव्ययमुखयोर्निदर्शनमाह—

आयव्ययमुखयोर्मुनिरुमण्डलुर्निदर्शनम् ॥ ७ ॥

टीका—निदर्शनं दृष्टान्त । कयो २ आयव्ययमुखयो आगतेर्विना (१)
आगमो मुख व्ययस्य त्यागादिक मुख तयोर्निदर्शन मुनिकमण्डलु क्षपण-
फेदकपात्र यथा हेडया पूर्यते शनैर्व्यथेत् । तथा च गुरु —

आयोऽनरूपतरः कार्यो व्ययान्नित्यञ्च मन्त्रिभि ।

विपरीतो व्ययो यस्य स राज्यस्य विनाशक ॥ १ ॥

अथायव्ययस्य मुखम् ।

आयस्य द्रव्योत्पत्तिर्मुखम् ॥ ८ ॥

टीका—आय आगति । स किञ्चिद्विष्ट २ द्रव्योत्पत्तिर्मुखं । गतार्थमेतत् ।

अथ व्ययस्य मुखमाह—

यथा स्वामिशसनमर्यस्य विनियोगा व्ययः ॥ ९ ॥

अथानालोक्त्वाःगतिं यो व्यय करोति तस्य यद्भवति तदह—

आयमनालाच्य व्ययमानो वैश्रवणोऽप्यवश्य भ्रमणायते ॥ १० ॥

टीका—भ्रमणायते निर्मथो भ्रमति । कोऽसौ ? वैश्रवणोऽपि धनदोऽपि भ्रमण इनाचयति क्षपणकसदृशो भ्रमति । किं कुर्मण ? व्ययमान व्यय कुर्मन् । किं कृत्वा ? आय द्रव्योपत्तिमुख अनागेच्यानिचार्य । अस्त्वयधनो धनदोऽपि भिक्षुको मनति किं पुन ससत्यधन पार्थिवमात्रम् । तथा च शुभ्र —

आगमे यस्य वदगारि व्यये चैवोर्द्धपच च ।

कुवेराऽपि भवेन्नून निर्द्धन किमु भूपति ॥ १ ॥

अथ स्वामिशब्दस्य लक्षणमाह—

राज्ञः शरीर धर्मः कलत्र अपत्यानि च स्वामिशब्दार्थः ॥ ११ ॥

टीका—एते चत्वार पदार्था स्वामिशब्द लभते । एक तानत् राज शरीर, तथा धर्म, तथा कलत्र, तथा अपत्यानि । गतार्थमेतत् ।

अथ तन्त्रस्य स्वरूपमाह—

तन्त्र चतुरङ्गबलम् ॥ १२ ॥

टीका—गतार्थमेतत् ।

अथामात्यनिषेधमाह—

तीक्ष्ण बलवत्पक्षमशुचिं व्यसनिनमशुद्धाभिजन शक्यप्रत्यावर्त्तन मतिव्ययशीलमन्यदेशायातमतिचिक्कण सामात्य न कुर्वीत ॥ १३ ॥

टीका—तीक्ष्णमतिकामन, तथाऽशुचिमपत्रि, व्यसनिन व्यसनाभि- भूते अशुद्धाभिजनमशुलीनं, तथा शक्यप्रत्यावर्त्तनमेकप्रदिक, तथातिव्यय-

शौलं व्ययाधिकं, तथान्यदेशायातं परदेशागतं, तथा चिक्रणं कृपणं, ईदृशामहर्षं भूपतिर्न कुर्यात् । एतेषामष्टदोषाणामेकेनापि यो युक्तः । तथा च शुक्रः—

तीर्थं क्षुद्रं दुराचारमकुलीनं विवेराजम् ।

एकग्राहं व्यवप्रायं वृषणं मन्त्रिणं त्यजेत् ॥ १ ॥

अतितीक्ष्णप्रभृतयो मन्त्रिणो यादृशा मनन्ति तदाह—

तीक्ष्णोऽभियुक्तो म्रियते मारयति वा स्वामिनम् ॥ १४ ॥

टीका—तीक्ष्णो मन्त्री अपराधे वृत्ते अभियुक्तो निप्रहितो म्रियते स्वयं । वा अयदा मारयति स्वामिनम् । अद्यापि स्वर्सेन दूषयति । व्यसनी कार्यकार्यं न विन्दति । अकुलीनो विक्रिया गच्छति । अराक्ष्य-प्रत्यावर्त्तने न कथंचिदुप्यते । अतिव्ययशीलं स्वार्थप्रदौ राजरितं भक्षयति । अन्यदेशायातः स्वैर्षं न व्रजति । चिक्रणं, कश्चिदपि प्रयुप-कारं न करोति ।

अथ बलवत्पक्षमन्त्रिणा वृत्तेन यद्गनति तदाह—

बलवत्पक्षो नियांगामियुक्तः कल्लोल इव समूलं नृपाङ्घ्रिप-
मुन्मूलयति ॥ १५ ॥

टीका—उन्मूलयति विनाशं नयति । कोऽसौ ! मन्त्री । किमिच्छिष्टः ? नियोगामियुक्तः मन्त्रिपदे स्थावितः । पुनरपि कथंभूतः ? बलवत्पक्षः बलवान् पक्षो मारुफ पैतृकश्च यस्य स प्रभूतपुरुष इत्यर्थः । स मन्त्री इत्यम्भूतः उन्मूलयति । कः ? नृपाङ्घ्रिपं पार्थिववृक्षं । अङ्घ्रिगण्डेन वृक्षस्य जटाः कडाः कम्पन्ते ताः परिपाठयति यस्तास्मादङ्घ्रिमनो वृक्षः कम्प्यते । क इव ? बलवान् कल्लोल इव । यथा कल्लोऽस्तरद्रो नदीतटस्य वृक्षे

समूलमुत्पाटयति तथा सचिनोऽपि बलवन्नाक्ष पार्थिवमुन्मूलयति । तथा च शुक —

बलवत्पक्षभागमन्त्री उन्मूलयति पार्थिवम् ।

कलोलो बलवान् यद्भ्रतस्थ च महीरुहम् ॥ १ ॥

अधाल्पायेन महाव्ययेन मन्त्रिणा कृतेन यद्भवति तदाह—

अल्पायतिर्मेहाव्ययो भक्षयति राजार्थम् ॥ १६ ॥

टीका—यो मन्त्री अल्पायतिरूपलाभो भवति महाव्यय करोति स भक्षयति । कः राजार्थं । तस्माद्भूमिजा अल्पायतिर्मेहाव्ययो मन्त्री न कर्तव्य । तथा च शुक —

मन्त्रिण कुरते यस्तु स्वल्पलाभ महाव्ययम् ।

आत्मवित्तस्य भक्षार्थं स करोति न सशय ॥ १ ॥

अल्पायमुखेन मन्त्रिणा कृतेन यद्भवति तदाह—

अल्पायमुखो जनपदपरिग्रहो पीडयति ॥ १७ ॥

टीका—यो मन्त्री अल्पायमुख स्वल्पानाम स पीडयति । कौः जनपदपरिग्रहो । तस्मादल्पायमुखो मन्त्री न कर्तव्य । तथा च गर्ग —

अल्पायमुपमेवात्र मन्त्रिण प्रकरोति यः ।

तस्य राष्ट्र क्षय याति तथा वैच परिग्रहः ॥ १ ॥

अयागःतुकानां सेवकानां भूमिजा यत्कर्तव्य तदाह—

नागन्तुकेष्वर्थाधिकारः प्राणाधिकारो वा देयः ॥ १८ ॥

टीका—न देयो न दातव्य । कोऽसौ ? अर्थाधिकार अर्थोत्पत्ति-स्थान तथा प्राणाधिकार अङ्गरक्षणम्, अन्यदेशागतेषु न देय । तथा च शुक —

अन्यदेशागताया च योऽधिकार धनोद्भवम् ।

ददाति शास्त्ररक्षा या सोऽर्थप्राणेष्वुच्यते ॥ १ ॥

. अथ स्वदेशजानामर्याधिकारे प्रदत्ते यद्भवति तदाह—

स्वदेशजेष्वर्थः कूपपतित इव कालान्तरादपि लब्धुं शक्यते ॥ १९ ॥

टीका—स्वदेशजः पुरुषोऽर्याधिकारी तेन योऽर्थो गृहीतः स लब्धुं शक्य । कस्मात् ? कालान्तरादपि । कथंभूत इव ? पतित इव । कस्मिन् ? कूपे । यथा कूपे पतितोऽर्थः कालान्तरेण लभ्यते तथा स्वदेशजाधिकारिणा गृहीतोऽर्थो नाशं न याति । तस्मात्स्वदेशजोऽधिकारी कार्यः । तथा च नाहः—

अर्याधिकारिणं राजा यः करोति स्वदेशजम् ।

तेन द्रव्यं गृहीतं यद्नष्टं कूपवद्गतम् ॥ १ ॥

अथ चिक्कणेनार्याधिकारिणा कृतेन यद्भवति तदाह—

चिक्कणादर्थलाभः पापाणाद्बन्कलोत्पाटनमिव ॥ २० ॥

टीका—चिक्कणः कूपणस्तेन योऽर्थो गृहीतस्तस्य लाभः किंनिश्चिष्ट इव ? पापाणाद्बन्कलोत्पाटनमिव । यथा पापाणस्य बन्कलोत्पाटनं । यदि पापाणस्य बन्कलोत्पाटनं भवति तच्छूपणेन गृहीतोऽर्थो लभ्यत एव । तथा चात्रिः—

बन्कलं हृषदो यद्बहूपणेन हृतं धनम् ।

यतस्तत्र प्रलभ्येत तस्मात्तं दूरतस्त्वजेत् ॥ १ ॥

अर्याधिकारिणः सल्लक्षणायाह—

सोऽधिकारी यः स्वामिना सति दीपे मुखेन निगृहीतुं शक्यते २१

टीका—अधिकारिणां मध्ये

सोऽधिकारी सदा शस्यः हृन्वा दीपं महीमुखे ।

ददाति याचितो वित्तं साम्राज्यसमवस्तुना ॥ १ ॥

अथाधिकारिणो यान् कुर्यात्तानाह—

ब्राह्मणक्षत्रियसम्बन्धिनो न कुर्यादधिकारिणः ॥ २२ ॥

टीका—गतार्थमेतत् ।

अथ तेषां प्रपाप्ना दोषमाह—

ग्राहणो जातिवशात्सिद्धमप्यर्थं कृच्छ्रेण प्रयच्छति, न प्रयच्छ-
ति वा ॥ २३ ॥

क्षत्रियो नियुक्तो याचितः खड्गं दर्शयति ॥ २४ ॥

सम्बन्धी ज्ञातिभावेनात्रम्य, सामवायिकान् सर्वमप्यर्थं ग्रसते । २५ ।

टीका—बन्धु प्रकृतिपुरुषान् मेलयित्वा समकर्मधर्मिणश्च सर्वमर्थं
ग्रसते ।

सम्बन्धस्त्रिविधः श्रौतो मौख्यां यौनश्च ॥ २६ ॥

टीका—बन्धुयौऽसौ सम्बन्धी प्रोक्तस्तस्य सम्बन्धस्त्रिविधः । श्रौतो
मौख्यो यौनश्च । योऽसौ श्रौत सम्बन्ध स कर्धभूत १ गुरुशिष्यन्यायेन
यस्य पार्श्वे श्रुत कृत न तमधिकारेऽर्थस्य नियोजयेत्, तेन गृहीतोऽर्थो
याचितुमपि न शक्यते । मुखोद्भवो मौख्य प्रतिपन्नतया सैवाधिक प्रोच्यते
तस्य यत्कृत्य तदुच्यते—

वाचिकसम्बन्धे नास्ति सम्बन्धानुवृत्तिः ॥ २७ ॥

टीका—यो वाचिकसम्बन्धो भवति तस्य सम्बन्धानुवृत्ति अथवा
करण नास्ति । यत स्वयन्चनस्यप्रतिष्ठा स्यात् । तथा च यौन ।

यौनः सकाशादुत्पन्नो यौनः ॥ २८ ॥

टीका—भ्रातृपितृव्यादिलक्षण । तथापि यौन नार्थाधिकारे नियो-
जयेत् । यतस्तस्य स्वरूप पूर्वमाख्यासामेव । एवं त्रिविध सम्बन्धः ।

अथ यं नाधिकारिण कुर्याद्भूयोऽपि तमाह—

न तं कमप्यधिकुर्यात्सत्यपराधे पञ्चपहत्यानुशासीत ॥ २९ ॥

टीका—किं बहुना एतेन प्रयाणा पूर्वोक्ताना कर्मधिकारिणां नाभि-
क्षुर्यात् नाधिकारे नियोजयेत् । यमुपहृत्य हत्वा अनुशयीत च पश्चात्तारं
क्षुर्यात् । तथा च गुरु —

सम्यग्निधना प्रयाणा च न चैकमपि योजयेत् ।

अर्थाधिकारे त चापि य हत्वा दुःखमाप्नुयात् ॥ १ ॥

अथ मान्येनाधिकारिणा वृत्तेन यद्भवति तदाह—

मान्योऽधिकारी राजाज्ञामवज्ञाय निरवग्रहश्चरति ॥ ३० ॥

टीका—यो मान्य पूषो भवति सोऽधिकारी न क्रियते । कस्मात् ?
स आमान नृपते पूष्य मना गतशङ्क उच्छृङ्खलतया चरति पर्यटति ।
तथा च नारद —

मान्योऽधिकारी मान्योऽहमिति म वा न शङ्कते ।

भक्षयन्त्रुपविज्ञानि तस्मात्त परिबर्जयेत् ॥ १ ॥

अथ चिरसेवकेनापि वृत्तेन यद्भवति तदाह—

चिरसेवको नियोगी नापराधेष्वाशक्ते ॥ ३१ ॥

टीका—चिरसेवक प्रभूतकालसेवको न शक्ते न काचिच्छङ्कां
करोति । कस्मिन् सति ? अपराधे वृत्त सति । तस्माच्चिरसेवके नार्थाधि-
कारे नियोजयेत् । तथा च देवद —

चिरभृत्य च यो राजा वित्तरन्वेषु योजयेत् ।

स वित्त भक्षयन् शङ्का न करोति कथञ्चन ॥ १ ॥

अपेक्षकारिणाऽर्थाधिकारिणा वृत्तेन यद्भवति तदाह—

उपकर्त्ताधिकारस्थ उपनारमेव ध्वजीवृत्य सर्वमवलुम्पति ३२

टीका—यो राजा उपकारिणमर्थाधिकारे नियोजयेत् सोऽधिकारी सर्व-
मप्रलोपति तद्विलुम्पति भक्षयति । किं वृत्त्या ? ध्वजीवृत्य प्रफलीकृत्य । कम् ?

उपकारमेव पूर्वोपकारो यल्लुत । तस्मात्पूर्वोपकारिणमर्थाधिकारे न योर्न-
येत् । तथा च वशिष्ठ —

पूयोपकारिण भूयो नाधिकारे नियोजयेत् ।

स त कीर्त्तयमानस्तु सर्वं वित्तं प्रभक्षयेत् ॥ १ ॥

अथ सहपाशुकीडितेनामायेन वृत्तेन यद्भवति तदाह—

सहपाशुकीडितोऽमात्योऽतिपरिचयात्स्वयमेव राजायते ।३३।

टीका—योऽमात्य सहपाशुकीडितो भवति बान्धाप्रभृति सदानुगो
भवति, स किं करोति ? राजायते राजेयाचरति अहं राजेति मन्यते ।
कस्मात् ? अतिपरिचयात् । तस्मात्सहपाशुकीडितममात्यं न कुरीत । तथा च
जैमिनि —

बाल्यात्प्रभृति यं सार्द्धं क्रीडितो भूभुजा सदा ।

स च स्यान्मन्त्रिणस्थाने तन्मूनं पाथिवायते ॥ १ ॥

अथान्तर्दुष्टेन मन्त्रिणा यद्भवति तदाह—

अन्तर्दुष्टो नियुक्तः सर्वमनर्थमुत्पादयति ॥ ३४ ॥

टीका—उपादयति जनयति । किं तत् ? अनर्थं दुःखप्रदं । काऽसौ ?
हृदयानूर । पुनः कथंभूतं ? नियुक्तोऽमात्यस्थानं स्थापितं तस्मादन्त-
र्दुष्टं नामात्यस्थानं स्थापयेत् । तथा च गर्ग —

अन्तर्दुष्टममात्यं यं कुरते पृथिवीपति ।

सोऽनर्थाधिकृत्यशं कृत्वा सर्वराज्यं विनाशयेत् ॥ १ ॥

अन्तर्दुष्टस्यामात्यस्य विषये शकुनिसंकटालौ निदर्शनं राम्या यन्नि-
दर्शनं तद्वृहत्कथायां ज्ञेयम् ।

अथ सुहृदामन्त्र्येन वृत्तेन यद्भवति तदाह—

* सुहृदि नियोगिन्यवश्यं भवति धनमित्रनाशः ॥ ३५ ॥

टीका—यो राजा सुहृदं मित्रं नियोगिनं करोति तस्य किं स्यात् * धनमित्रनाशो भवति । यः सुहृद्वति स मित्रं मत्वा भूषणवत् भक्षयति । मित्रे भक्षिते तदर्थं तं व्याप्रादयति स राजा ततो मित्रम्याकरकं याति । तस्मामित्रं नियोगिनं न कारयेत् । तथा च रैन्य —

नियोगे सानियुक्तस्तु सुहृद्विषयं प्रभक्षयेत् ।

अह्नाधिभ्येन मि शकस्ततो वधमवाप्नुयात् ॥ १ ॥

अथ मूर्खेण नियोगिना कृतं यद्व्रजति तदाह—

मूर्खस्य नियोगो भर्तुर्धर्मार्थयशसा सन्देहो निश्चितमनर्थनरकपातौ ॥ ३६ ॥

टीका—मूर्खस्य जडामकस्य योऽसौ नियोगाधिकारः स किं निश्चितः * सन्देहः कृच्छ्रेणाति । केपा * धर्मार्थयशसा । धर्मसन्देहो धर्मनिषेधे निश्चयो न भवति । तथार्थप्राप्तिः कृच्छ्रेण स्यात् । तथा यशः कृच्छ्रेण स्यात् । एतत्रयं तावत् सन्दिग्धं । द्वौ पदार्थौ पुनर्निश्चयेन भवतः—अनर्थं आपन्नप्रतिष्ठकर्म करोति येनापन्नप्राप्तिः, तत्कर्म करोति येन स्यामिना नरकपातौ भवति । तस्मामूर्खं नियोगिनं न कुर्यात् । तथा च नारदः—

मूर्खे नियोगयुक्तं तु धर्मार्थयशसा सदा ।

सन्देहाऽत्र पुनर्नूनमनर्थो नरकगतिः ॥ १ ॥

अथाधिकारिणं वृद्धियया भवति तदाह—

साधिकारि चिरानन्दो स्यामिमसादो नोत्सेरुयति ॥ ३७ ॥

टीका—साधिकारिः नन्दति चिरं प्रभूतकाळं अधिकारस्यो वृद्धिं याति । न कदाचिदधिकारादस्मरणो । यः अधिकारिणं नोत्सेरुयति न स गर्वतां या-

ति । कोऽसौ ? स्वामिप्रसादः । कोऽस्मानभिकारी स्वामिप्रसादे स्थितः न कदाचित्त गर्ह्यं यत्ते, अहमानं न बद्ध मन्यते स चिरं नन्दतीति । तथा च शुक्र—

स्वामिप्रसादमासाद्य न गर्ह्यं कुरुतेऽत्र यः ।

स नन्दति चिरं कालं भ्रष्टयते नापिकारतः ॥ १ ॥

अथ परिच्छदस्य स्वरूपमाह—

किं तेन परिच्छदेन यत्रात्मद्वेषेण कार्यं मुखं वा स्वामिनः ३८

टीका—किं तेन परिच्छदेन नियोगिनां परिश्रेण यत्र यस्मिन्विष-
माने स्वामी स्वयं कृत्यानि मुखं वा करोति । नियोगिनां स्वगुणे येन नृप-
कार्यं सांप्रित्या दर्शयति, यथा येन स्वामिनः मुखं भवति अहंत्वेन ।
तथा च नारदः—

स्वयमाहृत्य भुञ्जाना वलिनोऽपि स्वभावतः ।

नेन्द्राश्च गजेन्द्राश्च प्रायः सीदन्ति केवलाः ॥ १ ॥

अथ गजदृष्टान्तेन राज्ञः आगृह्यकरणे निषेधनाह—

का नाम निवृत्तिः स्वयमूढतृणभोजिनो गजस्य ॥ ३९ ॥

टीका—गजस्य हस्तिनः नामाहो का निवृत्ति वा योग्यता । किंनिशि-
ष्टस्य गजस्य ? स्वयमूढतृणभोजिनः स्वयमूढान्याइतानि तृणानि येन
तान्येव मुञ्च । एवं राजापि य स्वयं कृत्यानि करोति तस्य वा महिमा ।
तस्माद्कृत्यानां सकाशात्कार्याणि कारयणीयानि । उक्तं च यत्—

स्वयमाहृत्य भुञ्जाना वलिनोऽपि स्वभावतः ।

नेन्द्राश्च गजेन्द्राश्च प्रायः सीदन्ति दुःखिताः ॥ १ ॥

अथ श्लेष्टानां नियोगिनां स्वरूपमाह—

अश्वसधर्माणः पुरुषाः कर्मसु निशुक्ता विद्वुर्वते ॥ ४० ॥

टीका—विद्वुर्वते विक्रिया वुर्वते । के ? एते पुरुषाः । किंनिशिष्टाः ?
निशुक्ताः अधिकारे नियोजिता । किंनिशिष्टाः पुनः ? अश्वसधर्माणः । यथा

अथा सैन्धवास्तः योग्यतां नीता दान्ता विकृतिं दर्शयन्ति तथा नियो-
गिनोऽपि । तथा बादरायणः—

अभ्या यथा विकुर्वन्ति दान्ता अपि च सैन्धवा ।
तथाप्यपुरुषा ज्ञेया येऽधिकारे नियोजिताः ॥ १ ॥

अथाधिकारिणा यत्कर्त्तव्यं तदाह—

तस्माद्बह्व्यहनि तान्परीक्षेत ॥ ४१ ॥

टीका—तस्मात्कारणात्तानधिकारणं परीक्षेत परीक्षान्वितान् कुर्यात् ।

अह्व्यहनि नित्यं नित्यमिति । तथा च भृगुः—

परीक्षा भूमिजा कार्या नित्यमेवतधिकारिणाम् ।
यस्मात्ते विकृतिं यान्ति प्राप्य सम्पद्मुत्तमाम् ॥ १ ॥

अथ नियोगिना निषये साहस्रभावना चृपतेस्तानाह—

मार्जारेषु दुग्धरक्षणमिव नियोगिषु विश्वासकरणम् ॥ ४२ ॥

टीका—ननु कस्मात् नित्यमेव परीक्षा क्रियते ? यतस्तोषा निषये
यद्विश्वासकरणं तद्विश्वासस्थानं न भवति । मार्जारेषु दुग्धरक्षणं यथा
तथा नियोगिष्वपि । तथा च भारद्वाजः—

मार्जारेष्विव विश्वासो यथा नो दुग्धरक्षणे ।
नियोगिनां नियोगेषु तथा कार्या न भूमिजा ॥ १ ॥

अथ नियोगिना ऋद्धे स्वरूपमाह—

ऋद्धिचित्तविकारिणी नियोगिनामिति सिद्धानामादेशः । ४३ ।

टीका—आदेश इति वचनं । केषां । सिद्धानां सिद्धपुरुषाणां । किञ्चित्छ
आदेशः । चित्तविकारिणी भवति । कसौ ? ऋद्धिः सम्पत् । केषां ? नियोगि-
नाम् । तथा च नारदः—

तावन्न विकृतिं याति पुरुषोऽपि कुलोद्भवः ।
यावत्समृद्धिसंयुक्तो न भवेद्ब्रह्मभूतले ॥ १ ॥

अथ समृद्धस्याधिकारिणः स्वरूपमाह—

सर्वोऽप्यतिसमृद्धोऽधिकारी भवत्यायत्यामसाध्यः ॥ ४५ ॥

टीका—असाध्यो भवति । कोऽसौ ? अधिकारी । किंविशिष्टः ? अतिसमृद्धः स्वामीवान् । कस्मिन् काले ? आयत्यां आगामिकाले । किंविशिष्टो अधिकारी ? सर्वोऽपि । अथवा कृच्छ्राप्यो भवति, अथवा स्वामिपदनभिलषति, तस्मादधिकारी अतिसमृद्धो न कर्तव्यः । तथा च नारदः—

अतिसमृद्धिसंयुक्तो नियोगी यस्य जायते ।

असाध्यो भूपतेः स स्यात्तस्यापि पद्वाञ्छकः ॥ १ ॥

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञ व्यवसायिनम् ।

आत्मनोऽभ्यधिकं भृत्यं यो न हन्यात्स हन्यते ॥ २ ॥

तथा च गुरुः—

प्रेष्याः कर्मसु पटयः पूर्णां भलसा भवन्ति ये भृत्याः ।

तेषां जलोकसामिव पूर्णां नैवात्र श्रेयता न्याय्या ॥ १ ॥

अथानात्यस्य दोषानाह—

भक्षणमुपेक्षणं प्रज्ञाहीनत्वमुपरोधः प्राप्तार्थप्रवेशो द्रव्यविनिम-
यश्चेत्यमात्यदोषाः ॥ ४६ ॥

टीका—एते पद दोषा यस्यामात्यस्य भवन्ति तं सचिवं न कुर्यात् । के एते दोषाः ? भक्षणं तावत् यो राजद्रव्यं भक्षयति, तथा उपेक्षणं यो राजवित्तं विनाशयति उपेक्षते अवज्ञा करोति; प्रज्ञाहीनत्वं यस्य बुद्धेर्विनाशो भवति; तथा उपरोधो यस्य भवति; अन्येन राजद्रव्यं भक्ष्यमाणं दृष्ट्वा तस्योपरोधान्न किञ्चिद्भवति; तथा प्राप्तार्थप्रवेशः समायातो योऽसौ राजार्थस्तं कोशे न क्षिपति; तथा द्रव्यविनिमयः द्रव्यस्य समाया-
तस्य राजकीयस्य उत्तमस्य यो विनिमय करोति; हीनं संचारयति उत्कृष्टं-
नाणकादिकं गृह्णाति । तथा च शुकः—

१ अत्र “ रिक्तता ” इति पाठो युक्तः ।

योऽमात्यो राजकीयं स्वं बहुधा विप्रकारयेत् ।

सदैव दुष्टभावेन स त्याज्यो सचिवो नृपैः ॥ १ ॥

अथ भूमिजा यादृशं करणं कार्यं तद्राह—

बहुमुख्यमनित्यं च करणं स्थापयेत् ॥ ४७ ॥

टीका—स्थापयेत् कुर्यात् । किं तत् ! करणं पञ्चकुलं । किंविशिष्टं !

बहुमुख्यं बहवो मुख्याः प्रधाना यत्र तद्बहुमुख्यं । पुनरपि किंविशिष्टं !

अनित्यं न नित्यं अशाश्वतमिति । अनित्यं अन्यपुरुषैः कार्यं ।

तथा च गुरुः—

अशाश्वतं प्रकर्त्तव्यं करणं क्षितिपालकैः ।

बहुशिष्टं च यस्मात्तद्व्यया वित्तमक्षयम् ॥ १ ॥

अथ नित्याधिकारस्य स्वरूपमाह—

स्त्रीप्वर्थेषु च मनागप्याधिकारे ज्ञातिसम्बन्धः ॥ ४८ ॥

टीका—(१) परदेशजं चापेक्ष्य नित्यश्चाधिकारः । अनित्यो विनाशी ।

कोऽसौ ! अधिकारः । किंविशिष्टो ! मनागपि त्तोकोऽपि । कास्तु विषये !

स्त्रीषु तथार्थेषु सम्बन्धो न कार्यः । तथा विदेशजानां विषये नित्योऽधिकारः ।

तथा च गुरुः—

स्त्रीप्वर्थेषु च विज्ञेयो नित्योऽर्थं ज्ञातिसम्भवः ।

बन्धस्य नाधिकारोऽत्र तथा नित्यो विदेशजे ॥ १ ॥

अथ पञ्चकुलस्य स्वरूपमाह—

आदायकनिबन्धकमतिबन्धकनीवीग्राहकराजाव्यसाः करणानि ॥

टीका—करणशब्देन पञ्चकुलमभिधीयते । तत्र प्रथमस्तावदायकः

यो राजद्रव्यं समापाते गृह्णाति । द्वितीयो निबन्धको यो बहिर्कार्यं

लिखति । तृतीयः प्रतिबन्धको यो मुद्रां ददाति । चतुर्थो नीवीग्राहको यो

भाण्डागारे क्षिपति । पञ्चमो राजाव्यक्षो यश्चतुष्टयमेतत्स्वयं दृष्टं करोति ।

एतैः पञ्चभिः करणमुच्यते ।

अथ नीरीलक्षणमाह—

आयव्ययविशुद्ध द्रव्य नीवी ॥ ५० ॥

टीका—यद्द्रव्य आयव्ययविशुद्ध भाण्डागारे पतति सा नीवी प्रोच्यते ।

अथायव्ययविशुद्धा नीव्यो यथा क्रियन्ते तथाह—

नीवी निबन्धकपुस्तकग्रहणपूर्वकमायव्ययौ विशोधयेत् ॥ ५१ ॥

टीका—निशोधयेत् विशुद्धौ कुर्यात् । कौ^१ आयव्ययौ । कस्या^२

नीव्या । नीवानिबन्धकस्य यपुस्तकग्रहण बहिकालक्षण यदस्ति तत्सर्वम् ।

तत्र प्रथम लिखित्वा तत आयव्ययविशुद्धि क्रियते । तथा च—

शुद्धपुस्तकहस्ते यत्पुस्तक समवस्थितम् ।

आयव्ययो च तत्रस्थौ यो तौ वित्तस्य शुद्धिर्दी ॥ १ ॥

अथायव्ययप्रतिपत्तौ पञ्चकुलस्य निश्चयो यथा भवति तदाह—

आयव्ययविप्रतिपत्तौ कुशलकरणकार्यपुरुषभ्यस्तद्विनिश्चयः ५२

टीका—यदायव्ययप्रतिपत्ति पञ्चकुलस्य भवति तदा किं कार्यं

भूमिजा^१ तदा कुशलकरणकार्यपुरुषेभ्यस्तद्विनिश्चय कार्यं । कुशल-

करणे ये कार्यपुरुषा प्रधानपुरुषा कुशलानि अलोलुपानि करणानि

इन्द्रियाणि येषां त कुशलकरणा विशिष्टा इत्यर्थः । तेभ्य सकाशात्तद्वि-

निश्चयो विप्रतिपत्तिविषये निश्चय कार्यं । तथा च शुरु —

यदा विप्रतिपत्तिश्च करणस्य प्रजायते ।

प्रवेशे निश्चये दापि साधुभ्यो निश्चय क्रियात् ॥ १ ॥

अथ राज्ञो नियोगिना पार्श्वार्थार्थगमोपाया भवन्ति तान्माह—

नित्यपरीक्षण कर्मविपर्ययः मतिपत्तिदान नियोगिष्वर्थोपायाः ५३ ।

टीका—नियोगिनां सकाशाद्वाञ्छ एते त्रयोऽर्थोपाया । एक तावन्नित्यपरी-

क्षण चरै कृत्वा एतेषा उिद्व विज्ञाय दण्डनीया । तथाभ्यो द्वितीय कर्म-

विपर्यय अधिकारस्फोटन ततो भयात् येन वित्त प्रददते । तथा

प्रतिपत्तिदानं तृतीयोऽर्थोपायः । नियोगिने उत्रचामराय दीयते तेन सुप्रहृष्ट
मनसा अर्थं ददाति । तथा च गुरु —

छिद्रान्वेषणतो लाभो नियोगिजनसम्भवः ।

अधिकारविपर्यासात्प्रतिपत्तेस्तथापरः ॥ १ ॥

अथ नियोगिनो राज्ञा यथा सर्वस्वमपि यच्छन्ति तदाह—

नापीडिता नियोगिनी दुष्टत्रण इवान्तःसारमुद्गिरन्ति ५४

टीका—यत्रियोगिना पीडा न क्रियते ताडनप्रधनादिभिस्तावत्ते अन्तः

सारं गृहमध्यगतं प्रधानद्रव्यं नोद्गिरन्ति न प्रयच्छन्ति । क इति दुष्टत्रणा
इति यथा दुष्टत्रणा अनपीडिता अन्तःसारं पूतिरक्तं नोद्गिरन्ति तथा
नियोगिनोऽपि । तथा च चाणक्य —

शान्त्याधिकारिणो विचित्रमन्तःसारं वदन्ति नो ।

निर्पीड्यन्ते न ते यावद्गाढं दुष्टत्रणा इव ॥ १ ॥

अथ महीपतीनां नियोगिनां सकाशाद्यथा धनलाभो भवति तथाह—

पुनःपुनरभियोगे नियोगिषु भूपतीनां वसुधाराः ॥ ५५ ॥

टीका—पुनः पुनर्वास्वारं नियोगिनां योऽस्नानभियोगं स्वेष्टनं स्थापनं

स महीपतीनां किंनिशिष्टो वसुधारां द्रव्यप्रमाणा ।

सकृच्चिपीडितं हि स्नानवस्त्रं किं जहाति स्निग्धताम् ॥ ५६ ॥

टीका—यथा स्नानवस्त्रं सकृच्चिपीडितमेकवारं प्रक्षालितं स्निग्धत्वं

मलं न जहाति, तथा नियोगिनोऽपि भूयोभूयस्ताडिता दण्डिता इव
प्रयच्छन्ति । तथा च शुक —

यथाहि स्नानजं वस्त्रं सकृत्प्रक्षालितं न हि ।

निर्मलं स्यान्नियोगी च सकृद्दण्डे न शुद्धयति ॥ १ ॥

अथाधिकारी स्वामिनः सकाशाद्यथार्थमानौ लभेत तथाह—

देशमपीडयन् बुद्धिपुरुषकाराभ्यां पूर्वानिबन्धमधिकं कुर्वन्नर्थ-
मानो लभते ॥ ५७ ॥

टीका—पूर्वानिबन्धं पूर्वाग्रहणमधिकं प्रचुरं कुर्वन् । काम्यां बुद्धिपौरु-
षाभ्या । पुन किंकुर्वन् अपीडयन् सानन्दं कुर्वन् । कः देशं राष्ट्रं ।
योऽधिकारी देशमपीडयन् निबन्धान् सर्वग्रहणान् शक्तिं नयति स
स्वामिन सकाशादर्थं मानं च प्राप्नोति । तथा च गुरु —

यो देशं रक्षयन् यत्नात् स्वयुद्धया पोरुषेण च ।

निबन्धान् घर्द्धयेद्राष्ट्रं स वित्तं मानमाप्नुयात् ॥ १ ॥

अथ भूमिजा नियोगिषु विषये कर्तव्यं तदाह—

यो यत्र कर्मणि कुशलस्तं तत्र नियोजयेत् ॥ ५८ ॥

टीका—योऽधिकारी यस्मिन् कर्मणि कुशलं प्रवीणस्तत्कर्मधिकारं
तस्य नियोजयेत् । अस्य सूत्रस्यार्थमागामिकसूत्रे बदिष्यन्ति ।

अथावशतेन कर्मण्यभिवृत्तेन यद्भवति तदाह—

शास्त्रविदप्यदृष्टकर्म कर्मसु विपादं गच्छेत् ॥ ५९ ॥

टीका—विपादं गच्छेत् मुह्यतीत्यर्थं । कोऽसौ अदृष्टकर्म । केसु
कर्मसु । कथंभूतं अदृष्टकर्म । येन तत्कर्म कृत्यं न भवति तस्मिन्
कर्मणि नियोजितो मोहो याति । तथा च भृगु —

येन यत्र हतं कर्म स तस्मिन्न्योजितो नृपे ।

नियोगी मोहमाप्नोति यद्यपि स्याद्विचक्षणः ॥ १ ॥

अथ नियोगिना यत्कर्त्तव्यं तदाह—

अनुवेद्य भर्तुर्न कंचिदारम्भं कुर्यादन्यत्रापत्यतीकारेभ्यः ॥ ६० ॥

टीका—नियोगी न कचिदल्पमपि आरम्भं कृत्वां कुर्यात् । किं
कृत्वा अनिरेद्य अकथयित्वा । कस्य भर्तुः स्वामिनः । किं सर्वं नेत्याह—
अन्यत्र मुक्त्या । कम् आपत्प्रतीकारः । व्यसनमसन्नं मुक्त्या । सङ्ग्रामादि-

काले यदा कदाचिदापद्भवति तदा तस्याः प्रतीकारो नाशो यथा भवति
तथा कार्यम्; अष्टष्टेनापि । केन ? नियोगिना । कदाचिदेव कोऽपि कर्मा-
रम्भः स्वामिनमपृष्ट्वा न कर्तव्यः । सङ्ग्रामादिकाले तु न स्वामी प्रष्टव्यः ।
तथा च मरुतिः—

न स्वामिचचनाद्वाहं कर्म कार्यं नियोगिना ।

अपि स्वल्पतरं पञ्च मुक्त्वा शत्रुसमागमम् ॥ १ ॥

अथ सहस्रोपचितार्थे भूमिजा यत्कर्त्तव्यं तदाह—

सहस्रोपचितार्थो मूलधनमात्रेणावशेषयितव्यः ॥ ६१ ॥

टीका—अवशेषयितव्यो वृद्धिं नेयः । कोऽसौ ? अर्थः । किंविशिष्टः ? सह-
स्रोपचितः अकस्मादेव प्राप्नोति निधनादिकः; केनावशेषयितव्यः ? मूलधनेन
भाण्डागावित्तैश्च येन भाण्डागारे वृद्धिं याति तत्रप्रभायात् । तथा चाग्निः—

आचिन्तितस्तु लाभो यो नियोगाद्यस्तु जायते ।

स कोऽरो संनियोज्यश्च येन तन्नाधिकं भवेत् ॥ १ ॥

अथ यणिग्जनस्य द्विगुणलाभाधिके यदाज्यवृत्त्यं तदाह—

मूलधनाद्विगुणाऽधिको लाभो भाण्डोत्यो यो भवति सरासः ६२

टीका—भाण्डनिक्रमे वृत्ते मूलधनाद्विगुणादन्यधिको यदि लाभः
स्यत्तदा स लाभः पार्थिवस्वार्पणीयः । तथा च शुक्रः—

यदि मूलधनात्काञ्चिद्विगुणाभ्यधिकं लभेत् ।

तत्तस्य मूलद्विगुणं दद्यात् शेषं नृपस्य हि ॥ १ ॥

अथ परस्परविरादेन नियोगिना भूपस्य यद्भवति तदाह—

परस्परकलहो नियोगिषु भूसुजां निधिः ॥ ६३ ॥

टीका—निधिर्निधामं । कोऽसौ ? परस्परकलहः, अन्योऽप्यविरादः । केनां ?
नियोगिनामधिकारिणां । केना निधिः ? महीतुजां । तथा च शुकः—

नियोगिनां मिथो घादो-राक्षां पुण्यैः प्रजायते ।

यतस्तेषां विषादे च लाभः स्याद्भूपतेर्वहुः ॥ १ ॥

अथ नियोगिनी या लक्ष्मीः यथा भूम्यां कोशो भवति तद्वह—

नियोगिणु लक्ष्मीः क्षितीश्वराणां द्वितीयः कोशः ॥ ६४ ॥

टीका—द्वितीयः कोशः अपरो भाण्डगारः । केपा ? क्षितीश्वराणां ।
काऽ-सौ ? लक्ष्मीः । केपु ? नियोगिणु अधिकारिणु । नियोगिना यासौ लक्ष्मीः
सा नृपाणां भाण्डगारो द्वितीयः । तथा च वारदः—

यैव भृत्यगता संपत् सैव संपन्नमहीपतेः ।

यतः कार्ये समुत्पन्ने निःशेषस्तां समानयेत् ॥ १ ॥

अथ राज्ञः सर्वसंग्रहाणां मध्ये यः प्रधानसंग्रहस्तनाह—

सर्वसङ्ग्रहेषु धान्यसंग्रहो महान् । यतस्त्वन्निकन्धनं जीवितं
सकलप्रयासश्च ॥ ६५ ॥

टीका—सर्वेषां संग्रहणां हस्त्यन्धप्रभृतीनां मध्ये योऽसौ धान्य-
संग्रहः स महानुत्तमः । ननु कथं स उत्तम इत्याह । यन्जीवितन्निकन्धनम् ।
स जीवितव्यकारणम् । यतः सकलप्रयासः तथा यस्य धान्यस्य कारणा-
त्सकलः प्रयासः बलेश्च कृषिकर्मादिकं क्रियते । तथा च भृगुः—

सर्वेषां संग्रहाणां च शस्योऽन्नस्य च सङ्ग्रहः ।

यतः सर्वाणि भूतानि क्लिश्यन्ति च तदर्थतः ॥ १ ॥

अथ भूयोऽपि धान्यमाहात्म्यमाह—

न खलु मुखे क्षिप्तः खरोऽपि द्रुमः प्राणत्राणाय यथा धान्यं ॥ ६६ ॥

टीका—न जायते । कोऽसौ ? द्रुमो नाणकविशेषः । किंविशिष्टः ?
खरोऽपि श्रेष्ठोऽपि । किंविशिष्टः ? क्षिप्तः । कस्मिन् ? मुखे । किमर्थं न
भवति ? प्राणत्राणाय जीवनरक्षार्थं यथा । किं ? यथार्थं । खलु निश्चयेन ।
तथा च गर्गः—

प्रभूतैरपि नो द्रव्यैः प्राणवार्णं विधीयते ।

मुखे क्षिप्ते यथाक्षेत्रे स्वल्पेनापि विधीयते ॥ १ ॥

अथ सर्वधान्यानां यद्धान्यं निरूपद्रवं भवति तदाह—

सर्वधान्येषु चिरजीविनः कोद्रवाः ॥ ६७ ॥

टीका—य एते कोद्रवा धान्यनिशेषास्ते । विविशिष्टाः ? चिरजीविनः चिरकालं तिष्ठन्ति न कीटकैर्भक्ष्यन्ते तस्मात्तेषां संग्रहः कार्यः । तथा च भारद्वाजः—

तुपधान्यानि सर्वाणि कोद्रवमभृतीनि च ।

चिरजीवीनि तान्यादुस्तैषां युक्तः सुसंग्रहः ॥ १ ॥

अथ धान्यस्य संगृहीतस्य यत्कर्त्तव्यं तदाह—

अनवं नवेन वर्द्धयितव्यं व्ययितव्यं च ॥ ६८ ॥

टीका—यस्य धान्यस्य संग्रहः कृतस्तद्वत्तुं शुद्धिं नवेन व्याजेन देयं । यद्ब्याजेन प्रसं तस्य व्ययं कार्यस्तेन मूलहानिः न भ्यात् । तथा च वशिष्ठः—

अनवं यद्भवेत्सस्यं तन्नवेन चिचर्द्धयेत् ।

वृद्ध्या प्राप्तो भवेद्यस्तु तस्य फायो व्ययो युधैः ॥ १ ॥

अथ सर्वरसानां योऽसौ प्रधानो रसस्तमाह—

लवणसंग्रहः सर्वरसानामुत्तमः ॥ ६९ ॥

गतार्थमेतत् ।

अथ लवणरसस्य माहात्म्यमाह—

सर्वरसमयमप्यन्नमलवणं गोमयायते ॥ ७० ॥

टीका—यतः सर्वरसमयमन्नं अलवणं लवणरहितं गोमयायते गोमयसदृशं भवति । तथा च हारीतः—

स्याद्रसैः पञ्चभिर्युक्तं लवणेनोज्झितं यदि ।

जिह्वा तद्गोमयास्वादं शुहीत्वा..... ॥

इत्यमात्यसमुद्देशः ।

१९ जनपदसमुदेशः ।

अथ राष्ट्रसमुदेशो व्याख्यायते । तत्रादौत्रेव राष्ट्रलक्षणमाह—

पशुधान्यहिरण्यसंपदा राजते इति राष्ट्रम् ॥ १ ॥

तथा च भागुरि —

पशुभिर्विचिधैर्धान्यैः कुप्यभाण्डैः पृथग्विधैः ।

राजते येन लोकेऽत्र तद्राष्ट्रमिति कीर्त्यते ॥ १ ॥

अथ देशो येन कथ्यते तदाह—

भृशुर्दण्डकोशवृद्धिं दिशतीति देशः ॥ २ ॥

टीका—भृशु स्वामिनो दिशति ददाति दण्डकोशवृद्धिमिति देशोऽभिधीयते । तथा च शुक —

स्वामिन कोशवृद्धिं च सैन्यवृद्धिं तथा परम् ।

यस्मादिशति नित्यं स तस्माद्देश उदाहृतः ॥ १ ॥

अथ सोऽपि यथा विषय प्रोच्यते तथाह—

विविधवस्तुमदानेन स्वामिनः सन्नानि गजान् वाजिनश्च
सिनोति यन्नातीति विषयः ॥ ३ ॥

टीका—तथा च शुक —

विविधान् वाजिनो गाश्च स्वामिसन्नानि नित्यंश ।

सिनोति च यतस्तस्माद्विषय प्रोच्यते बुधैः ॥ १ ॥

अथ सोऽपि विषयो येन कारणेन मण्डलं प्रोच्यते तदाह—

सर्वकामपुत्रत्वेन पतिहृदयं मण्डयति भूषयतीति मण्डलम् । ४ ।

टीका—तथा च शुक —

सर्वकामसमृद्ध्या च मृपतेहृदयं यत ।

मण्डनेन समायुक्तं कुरतेऽनेन मण्डलम् ॥ १ ॥

नीतियाख्यामृते-

तदेव मण्डलं येन कारणेन जनपदं कथ्यते तदाह—

जनस्य वर्णाश्रमलक्षणस्य द्रव्योत्पत्तेर्वा पदं स्थानमिति
जनपदः ॥ ५ ॥

टीका—तथा च शुक्र —

वर्णाश्रमाणां क्षयैषां द्रव्योत्पत्तेश्च वा पुनः ।

यस्मात्स्थानं भवेत्सोऽत्र तस्माज्जनपदः स्मृतः ।

अथ दारकस्य स्वरूपमाह—

निजपतेरुत्कर्षजनकत्वेन शत्रुहृदयानि दारयति भिनत्तीति
दारकम् ॥ ६ ॥

टीका—दारका उध्रुस्तेषां समूहो दारकम् । तथाच जैमिनिः—

भर्तुरेत्कर्षदरनेन शत्रूणां हृदयं यतः ।

दारका दारयन्ति स्म प्रभूता दारकं ततः ॥ १ ॥

अथ निर्गमस्य गुणानाह—

आत्मसमृद्ध्या स्वामिनें सर्वाविषयेभ्यो निर्गमयतीति निर्गमः ७

टीका—निर्गमो नियोगविशेषं कथ्यते । मो निर्गमयति । कं ! स्वामिनं ।

केभ्यो ? व्यसनेभ्यः आपदस्य । क्त्वा कृत्वा ? आत्मसमृद्ध्या निजचित्तम् ।

तथा च शुक्र —

मोचापयति यो वित्तेर्निजे. स्वामिनमात्मनः ।

व्यसनेभ्यः प्रभूतेभ्यो निर्गमः स इहोच्यते ॥ १ ॥

अथ राष्ट्रगुणानाह—

अन्योन्यरक्षाखन्याकरद्रव्यनागधनवान् नातिवृद्धनातिहीन-
श्रामो बहुसारविचित्रधान्यहिस्त्वपण्योत्पत्तिरदेवमातृकः पशुम-
श्रुत्वाहितः श्रेणिशूद्रकर्षकभाय इति जनपदस्य गुणाः ॥ ८ ॥

टीका—राष्ट्र देशात्तास्य एते पूर्वोक्ता गुणा । यत्र यस्मिन् देशे अन्योन्यरक्षा भवति परस्पर रक्षा भवति । रक्षकाः यत्र खन्य-
खन्यो भवन्ति वसुपण्यदीना, तथा आकर लजणादीनामुपतिस्थानम्,
स्तथा नागकानि इत्याणि यत्र, तथा नागधनवान् हस्तिधनयुक्तः, नाति-
शृद्धमामो नातिलघुमाम्, तथा बहुसार बहव सारा उत्तमपदार्थो यत्र,
तथा विचित्रधान्य विचित्राण्यनेकप्रकाराणि धान्यानि यत्र, तथा हिरण्य
सुवर्णं यत्र, पण्य धणिमूव्यमहारस्तस्योत्पत्तिर्यत्र, अदममातृक न देव-
मातृको अदेवमातृक अरहद्बहुल, पशवश्चतुष्पदा, मनुष्या प्रसिद्धा तेना
दितोऽनुकूल सुखाय इत्यर्थः । य श्रेणिशृद्धकर्षकप्राय श्रेणय कुलानि
शब्दा वर्णविशेषा कर्षका ह्यलिकारतै प्रायो बहुलो म- स गुणयान् देश
कथ्यत इति ।

अथ देशदोषानाह—

विपतृणोदकोपरपापाणकण्टकगिरिगर्षगह्वरमायभूमिर्भूरिवर्षा-
जीवनो व्याधिलुब्धकम्लेच्छबहुलः स्वल्पसस्योत्पत्तिस्तरुफ-
लापार इति देशदोषा ॥ ९ ॥

टीका—इति देशदोषा भवन्ति । क एते दोषा * योऽसौ देशे विप-
तृणोदको भवति विपसदृशानि कटुकानि तृणानि उदकानि च यत्र, उपरो-
यत्र विचित्रतृण सस्य वा न सजायते, तथा गह्वराणि कुड्याया भूमि-
र्यत्र तथा प्रभूतवृष्टया यत्र जीवितव्यता न स्तीकवृष्टया, तथा व्याधिवहुलो
म्लेच्छबहुलश्च, तथा स्वल्पसस्योत्पत्ति तथा तरुफलापार वृक्षफलजी-
वन न सस्य यत्र ।

तथान्यानपि देशदोषानाह—

तत्र सदादुर्भिक्षमेव यत्र जलद्वजलेन सस्योत्पत्तिरकृष्टभूमि-
कक्षारम्भः ॥ १० ॥

टीका—यत्र यस्मिन् देशे मेवतोयेन सस्य अरघश न भवन्ति तत्र
सदैव दुर्भिक्षं, तत्र अकृष्टभूमिकक्षारम्भ अन्योन्यारम्भा क्रियन्ते प्रजाभिः
न कृष्टभूमिं अन्तारम्भा कर्षणं न क्रियत इति ।

तथा गुरु —

मेघजेनाम्मसा यत्र सस्य च न प्रैषिकम् ।

सदैव तत्र दुर्भिक्षं कृष्यारम्भो न यत्र च ॥ १ ॥

अथ क्षत्रियप्राया ग्रामा यादृशा भवन्ति तानाह—

क्षत्रियप्रायग्रामाः स्वल्पास्त्रप्यवाधासु प्रतिपुद्गन्ते ॥ १ ॥

टीका—ये ग्रामा क्षत्रियप्राया क्षत्रियवहुला भवन्ति षण्णिव्रज-
प्रायाना न सन्ति ते विविशिताः प्रतिपुद्गन्ते परस्परं युद्धं कुर्वन्ति—